

ARTIKLID

Sõja mõjust ajaloo- kirjutusele varauusaegsel Eesti-, Liivi- ja Kuramaal¹

JANET LAIDLA

MA, TÜ ajaloo ja arheologia instituut

„Mõistan, et vaevalt võiks leiduda kedagi, kes praegusel ajastul, pärast nii paljusid sõdu ja veresaunu selles provintsis, tahaks ette võtta kogu Liivimaa neljasaja viiekümne aastase ajaloo...”² Vastupidi kroonik Dionysius Fabriciuse ilukõnelisele sissejuhatusele oli nii mõnigi vaimulik ja diplomaat leidnud vajaliku olevat kirjutada üles kas

¹ Artikkel on valminud ETF uurimistoetuse 8205 toel.

² Dionysius Fabricius, *Liivimaa ajaloo lühiülevaade*, tõlk. Jaan Unt (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2010), 45.

kogu Liivimaa või vähemalt viimase suure sõja — silmas on peetud Liivi sõda — sündmused.³

Enamasti pandi varauusaegsetesse ajalooetostesse kirja valitud episoodid ning kõikide muude märkimisväärsete juhtumuste kõrvale (kuningate valitsusajal peetud sõjakäigud, seletamatud loodusnähtused ja tulekahjud) väärtsid sõjasündmused vaieldamatult ülesmärkimist. Varauusajal hinnati ja tõsteti esile ajalugu kui elu õpetajat. Minevikusündmuse kirjutati üles tulevastele põlvedele õpetuseks ja meelepidamiseks. Peale hingevagaduse õppisid riigijuhid ajaloo valitsemiskunsti ja kõrgemad sõjaväelased varasematest lahingutest strateegiat tulevaste sõdade tarbeks. Varauusaja kontekstis kirjutati ka oma kaasaegsele publikule, kellele vahendati sündmuse nii käsikirjas kui ka üha enam trükitud kujul. Tolle ajajärgu inimeste uudistejanu on toonitanud paljud kommunikatsiooni ajalugu uurivad teadlased.⁴

Eelnevat silmas pidades on arusaadav, et XVI sajandi lõppu, st Vana-Liivimaa kokkuvarisemise järgset ja Liivi sõja⁵ aegset perioodi peetakse Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgajaks. Katri Raik on selliselt pealkirjastanud oma doktoriväitekirja „Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandi algul” ja selles sisalduva esimese artikli.⁶ Nõnda jagab Raik oma eelkäijate arvamust. Ka Sulev Vahre nimetab Vana-Liivimaa kokkuvarisemise järgset perioodi ajaloobuumiks.⁷ Liivi sõja tõttu sattus piirkond

³ Millest Fabricius oli ilmselt ka ise teadlik, sest ta on tõenäoliselt kasutanud mitut neist, näiteks Tilmann Bredenbachi kroonikat. Paraku on Fabricius võrreldes mõne teise tema kaasaegsega kehv viitaja.

⁴ Vt nt Joad Raymond, kes märgib, et küsimus „Mis uudist?” võis olla üks sagedamini küsitud küsimusi varauusaegses Suurbritannias. Joad Raymond, *The Invention of Newspaper: English Newsbooks 1641–1649* (Oxford: Clarendon Press, 1996), 1.

⁵ Liivi sõda kui termin on samuti laiahaardeline ning mitmepalgeline. Üldiselt peetakse Liivi sõja all silmas võitlust Vana-Liivimaa pärast ajavahemikus 1558–1583, mis omakorda koosnes paljudest konfliktidest. Margus Laidre eristab siin nelja: Vene-Liivi sõda (1558–1561), Põhjamaade Seitsmeaastane sõda (1563–1570), Vene-Rootsi sõda (1570–1595) ja Poola-Vene sõda (1576–1582), vt Margus Laidre, „Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil,” *Akadeemia*, 2000, 5, 932 (931–956). Sõjategevuse kestust võiks venitada 1629. aastani või lausa aastani 1660/61, nagu seda on teinud Laidre, esitades lugejatele ka konfliktide omavahelised seosed. Laidre, 933–943.

⁶ Katri Raik, *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi algul* (Tartu: Tartu Ülikool, 2004); Katri Raik, „Ajaloookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal,” *Ajalooline Ajakiri*, 4 (115) (2001), 5–26.

⁷ Sulev Vahre, „Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu,” *Ajalooline Ajakiri*, ½ (112/113) (2001), 15 (15–24).

kogu Euroopa huviorbiiti ja infot asus levitama arenev trükitööstus. Mitmesugused Vana-Liivimaa kanda kinnitanud võimuesindajad vajasid eestkõnelejaid, et oma tegusid põhjendada, endised Vana-Liivimaa võimukandjad apologete, kes suudaksid nende nimed võimalikult positiivses valguses tulevastele põlvetele pärandada. Siinse essee eesmärk on vaadelda, kas ka Põhjasõda põhjustas analoogse ajalookirjutusepuhangu ehk laiemalt: milline mõju oli sõjategevusel varauusaegsele ajalookirjutusele, kõrvutades omavahel Liivi sõja aegset ja järgset ning Põhjasõja-aegset ajalookirjutust. Arvestades allikmaterjali mahukust ja selle keerulist olemust, väärrib teema mahukat uurimust, olgu siinne kirjutis selle põgus sissejuhatus, kus ilmnevad edaspidise uurimistöö mõned lähtekohad. Artiklis on keskendutud Liivi ja Põhjasõja ajalookirjutuse kvantiteedile, olemusele ja vormile, kõrvale on jäetud sisuline analüüs.

Liivi sõja aegsest kroonikakirjutusest

Enne Põhjasõja-aegse ajalookirjutuse käsitlust tuleks kiirelt üle vaadata Liivi sõjaga seotud ajalookirjutus. Katri Raiki tõdemust, et XVI sajandi teine pool ja XVII sajandi algus oli Balti varauusaegse kroonikakirjutuse kõrgeaeg, kinnitavad kirjutatud ja ilmunud kroonikate hulk ja nende mitmekesine olemus. Kroonikaid kirjutasid vaimulikud nii luterluse kui ka katoliikluse positsioonilt. Kroonikaid kirjutasid nii Rootsi kui ka Poola või kitsamalt Kuramaa vaatenurga esindajad. Huvitaval kombel pole säilinud ühtegi kohalikku Taani või Vene vaatekohta jagavat kirjutist, sest isegi Venega koostööd teinud Elert Kruse nimetab moskoviiti oma Russowi kroonika vastulauses põlisvaenlaseks.⁸ Mitu kirjutist ilmus juba autorite eluajal kordustrukkidena ning ühele neist, Russowi kroonikale, kirjutati ka mitu tuntud vastulauset.

Otsa tegi lahti ilmselt Tartu toomhärja Philip Olmeni⁹ kirjeldus-

⁸ Elert Kruse's, *Freiherren zu Kelles und Treiden, Dörptschen Stiftsvogt's, Warhafftiger Gegenbericht auff die Anno 1578 ausgangene Liefflendische Chronica Balthasar Russow's* (Riia: W. F. Häcker, 1861), 3.

⁹ Philip Olmeni eluloost on teada suhteliselt vähe, ta oli aastail 1551–1558 Tartu toomhärja, põgenes seejärel Saksamaale ja sai seal Reesi kirikhärraks. Leonid Arbusow, „Philipp Olmen,“ *Eesti Biograafiline Leksikon*, toim A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929) 355; Vahtre, „Tilman Breidenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 16.

te järgi kirjutatud **Tilmann Bredenbachi**¹⁰ ladinakeelne kroonika „Liivi sõdade ajalugu” („Belli Livonici”). Kuni pole leitud kindlaid allikaid oletatava 1558. aasta Kölni trüki kohta, mida on maininud Friedrich Konrad Gadebusch, tuleb esmatrükiks pidada Kölni 1564. aasta trükki,¹¹ millele järgnes veel mitu trükki ja tõlget hollandi ja võib-olla ka prantsuse keelde.¹² Üsna mahuka osa kroonikast ja ka sõja puhkemise põhjendusest hõlmab reformatsioonisündmuste halvastav kirjeldus. Kuna Bredenbachi teose põhiline allikas oli Philipp Olmen, pole üllatav, et sündmuste raskusaste on Tartu peal. Kohati on Bredenbach pidanud vajalikuks mainida, kelle kaudu suuline teade on saadud. Näiteks kui juttu on Plettenbergi suurest võidust venelaste üle XVI sajandi alguses, mainib Bredenbach, et Olmen oli lahingu kirjeldust kuulnud Tartus ühelt kõrgemalt ordurüütliilt, kes oli ise lahingus osalenud.¹³ Bredenbachi teost kasutasid Johannes Levenclaius, Johannes Renner ja Balthasar Russow.¹⁴

Liivi sõja algusaegadest on maalinud pildi ka Liivimaa aadlik **Timann Brakel**¹⁵ teoses „Kristlik kõnelus” („Christlich Gespräch von

¹⁰ Tilmann Bredenbachi (1526–1587) kohta on teada pisut rohkem, ta sündis Emmerichis. Bredenbach oli teoloogiadoktor ning Antverpeni ja võib-olla ka Kölni ja Tartu toomhärja. Samamoodi nagu tema isa ja ka Olmen, oli ta võitlev katoliiklane. Vahtre, „Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 15.

¹¹ 1558. aasta trükki on maininud Johann Gottfried Arndt ja Friedrich Konrad Gadebusch, kuid sellest pole leitud ühtegi eksemplari. Arndti näiline täpsus kirjastaja nimetamisel ei pruugi olla märkimisväärne arvestades, et nimetatud Maternus Cholinus on ka Kölni 1564. aasta trüki kirjastaja. Vahtre, „Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 16. Millegipärast annab Vahtre oma artikli viites 9 mõista, et Bredenbachi teose esmatrükki ei ole võimalik Eestis kasutada, ometi peaks sellest olema vähemalt üks eksemplar Eesti kirjandusmuuseumis. Peale selle on teost võimalik lugeda ka digitaalsel kujul BibliotheksVerbund Bayern vahendusel.

¹² Vt nimekirja: Vahtre, „Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 22. Kroonikat ei ole aga tervenisti saksa keelde tõlgitud. Liivi sõja aspektist olulisima kolmanda peatüki on tõlkinud saksa keelde L. v. Tiesenhausen. „Tielemann Bredenbach's Beschreibung des dritten Livländischen Krieges, den grosse Kaiser von Russland (Rutenorum Imperator) gegen die Livländer im Jahre 1558 geführt hat, durch welchen das Stift und die Stadt Dorpat von dem Fürsten der Moskowiter erobert und unterjocht worden ist.“ *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Hrsg. F. G. v. Bunge (Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1842), 172–194.

¹³ „Tielemann Bredenbach's Beschreibung“, 175.

¹⁴ Vahtre, „Tilmann Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu“, 22.

¹⁵ Timann Brakel õppis Wittenbergis ja oli 1556. aastast Tartu Jaani kiriku eesti koguduse kaplan. Ta küüditati 1559. aastal Venemaale. Tagasi tulles teenis ta vaimulikuna Narvas ja Tartus, Karksis ja Saaremaal. 1572. aastal põgenes Brakel Vene vägede hirmus Saksamaale ja sealt edasi Antverpenisse, kuid tuli

der grawsamen Zerstörung in Lifland, durch den Muscowiter vom 58. Jar her geschehenn" ... 1579).¹⁶ Rangelt võttes pole kindlasti tegemist ajalooteseaga, vaid moraalinäidendiga, mille kirjutamise ajendiks ja taustaks oli Liivi sõja algus. Mõnes mõttes on autori eesmärk samasugune kui näiteks Balthasar Russowil, kuid nii sisult kui ka vormilt on teos Russowi omast ja ka kõikidest teistest siin käsitletud teostest erinev. Pärast mahukat sissejuhatavat osa muutub jutustus rohkem ajalooliseks, kirjeldatakse erinevaid sündmusi.

Katri Raiki käsitluses eksisteerib kolm olulisemat jutustust Liivi sõjast.¹⁷ Neist kõige kuulsam on **Balthasar Russowi** kroonika.¹⁸ Kuigi teos tekitab Russowi kaasaegsete hulgas poleemikat, kasutab seda siiski ka need, kes tema kroonikat vigaseks või tendentslikuks pidasid.¹⁹ Russowi kroonika on nn täispikk kroonika, mis alustab

siis mingil ajal tagasi Liivimaale, sest ta olevat surnud 1602. aastal Riias. Th. von Riekhoff [Eessõna], „Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter u.s.w.“ *Jahresbericht der Feller'schen litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1889* (Dorpat: H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei, 1890), 52–52; Hendrik Sepp, „Timann Brakel“, *Eesti Biograafiline Leksikon*, Toim A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 54–55; Paul Johansen, *Balthasar Russow als Humanist und Geschichtsschreiber. Aus dem Nachlass ergänzt und herausgegeben von Heinz von zur Mühlen* (Köln, Weimar, Wien: Böhlau Verlag, 1996), 94–95. Pikemalt Timann Brakeli ajalookäsitluse ja maailmavaate kohta vt nt Martin Linde. „Das „Christlich Gespräch“ des Tilman [sic] Braksel. Untersuchungen zum Weltbild und Geschichtsverständnis eines livländischen Predigers des 16. Jahrhunderts.“ *Osteuropa-Institut München. Mitteilungen*, Nr. 26. Juni 1998. Hea ülevaate teose sisu ja uurimislooga koosta saab Sulev Vahtre, „Timann Brakel ja Balthasar Russow“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003), 29–44.

¹⁶ Uuesti välja antud ja siin kasutatud: „Timann Brakel's Christlich Gespräch von der grawsamen Zerstörung in Lifland durch den Muscowiter u.s.w.“, *Jahresbericht der Feller'schen litterarischen Gesellschaft für das Jahr 1889* (Dorpat: Druck von H. Laakmann's Buch- und Steindruckerei, 1890), 55–215.

¹⁷ Raik, *Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal*, 16.

¹⁸ Russow sündis Tallinnas ilmselt mitesaksa perekonnas. Balthasar Russowi päritolu küsimus on valla päästnud diskussiooni, mis ületab ajaloo uurimise piiri ja tänu Jaan Krossi romaani „Kolme katku vahel“ tekitab küsimusi ka kirjaniku fantaasiavabaduse kohta. Ülevaate arutlustest annab Georg von Rauch, *Johansen*, 127–128, viide 60. Russow õppis Stettini vaimulik seminaris, seejärel lühidalt Wittenbergis ja Bremenis. 1563. aastal sai Russowist Pühavaimu kiriku abipastor, hiljem pastor. Põhjalikuma rekonstruktsiooni krooniku elukäigust ja ajastust on andnud Paul Johansen ja Georg von Rauch, vt *Johansen*, 99–196. Russowi ja tema kroonikaga seotud historiograafia oleks siinkohal lugejale koormav. Tegemist on ühe enim käsitletud kroonikaga Balti vanemas ajalookirjutuses, mida edestab vaid Henriku Liivimaa kroonika. Ühe olulisima käsitlusena tuleks siinkohal nimetada eespool korduvalt viidatud Paul Johansen'i teost.

¹⁹ Sama võib muide märkida Tilmann Breidenbachi teose kohta.

sündmuste kirjeldamist Saksa kaupmeeste tulekust Liivimaale ning annab lühiülevaate Vana-Liivimaa ajaloost ordumeistrite valitsuse ajal. Kroonika esimene versioon lõpeb 1578. aastaga. On märgata, et mõneti on neljanda osa eessõna siht olnud tõrjuda kroonikast ajendatud vastulauseid, näiteks vabandab kroonik, et kõike, mis on nende aastate jooksul juhtunud, pole võimalik lühidalt kirja panna.

Russowist mõnevõrra erinev on diplomaadi ja Kuramaa hertsogi nõuniku **Salomon Henningi**²⁰ kroonika.²¹ Henningi teos algab sõja eellooga, mis ulatub XVI sajandi algusesse. Erinevalt Bredenbachist, Brakelist ja Russowist ei rõhutata, et Vana-Liivimaa oleks sõja ära teeninud, jääb mulje, et selle ärahoidmiseks tehti peaaegu kõik mis võimalik. Kroonika sisaldab järjest rohkem dokumente või nende kokkuvõtteid.

Mõlemast eelkäijast erineva teose kirjutas **Johann Renner**,²² kelle kroonika XVI sajandil trükki ei jõudnud. Kuigi sellele viidati näiteks XVIII sajandil, ei kuulunud see üldkasutatud allikate hulka enne XIX sajandi lõppu, kui Bremeni linnaraamatukoguhoidja J. G. Kohl kroonika taasavastas ning Konstantin Höhlbaum ja Richard Hausmann selle välja andsid. Kroonikast on säilinud kaks varianti, sest Renner töötas oma kroonika pärast Balthasar Russowi teose ilmumist ümber. Mõlemad versioonid on publitseeritud.²³

²⁰ Salomon Henning (1528-1589) oli pärit Saksamaalt Weimarist ja teda kutsus Liivi ordu teenistusse Gotthard Kettler, kelle teenistuses täitis Henning mitmesuguseid diplomaatilisi kohustusi. Hans Kruus, „Salomon Henning“, *Eesti biograafiline leksikon*, toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 130.

²¹ Esmatrükk ilmus 1590: *Leffländische, Churländische Chronica* (Rostock: Augustin Ferber den Jüngern, 1590) ja teine trükk neli aastat hiljem *Lieffländische Churlendische Chronica* (Leipzig: Zacharius Berwaldt, 1594).

²² Tecklenburgist pärit Johann Renner tuli ilmselt 1556. aastal Liivimaale. Võib eeldada, et ta omandas hea hariduse. Ta sai ametisse Järva foogti Bernt von Schmerteni juures ja siis Pärnu komtuuri Rutger Wulfi sekretärina. Liivi sõja ajal otsustas ta hiljemalt 1561. aastal Saksamaale tagasi pöörduda, oma elu lõpuperioodi veetis ta Bremeni linna teenistuses, kus ta suri kas 1583 või 1584. Bremenis kirjutas ta peale Liivimaa kroonika ka Bremeni kroonika. Richard Hausmann, Konstantin Höhlbaum, „Vorwort“, *Johann Renner's Livländische Historien* (Göttingen: Vanderhoek & Ruprecht's Verlag, 1876), v-vii (v-xxxv); Arno Rafael Cederberg, „Johann Renner“, *Eesti biograafiline leksikon*. Toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 424–425.

²³ Ümberkirjutatud variant on publitseeritud: *Johann Renner's Livländische Historien*, Hrsg. Richard Hausmann und Konstantin Höhlbaum (Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 1876) Vorwort, v. Esimene, aga hiljem leitud käsikiri: Johannes Renner, *Livländische Historien 1556-1561*, Hrsg. Peter Karstedt (Lübeck, 1953).

Kui kolme olulisimat Liivi sõja kroonikat pisut omavahel võrrelda, siis võrreldes Renneriga on Russowi kirjeldused kohati vähem detailrikkad, kui välja arvata Tallinna piiramine 1577. aastal. Nii kirjeldab Russow esimesest sõja-aastast esimese sissetungi järel Narva piiramist, Toolse, Rakvere, Edise, Vastseliina ja Laiuse linnuse mahajätmist, Tartu vallutamist, Paide mahajätmist ja ohtu Tallinnale. Renneri 1558. aasta kirjeldus on nii kuupäevade kui sõjategevuse paikade poolest märksa detailirohkem. Võimalik, et Järva foogti ja Pärnu komtuuri teenistuses olles käis tema käest läbi tunduvalt rohkem vahetat teavet vägede liikumise kohta, mille ta oma kroonikasse kirja pani.

Kui Russow on moraalitsev pastor ja Renner on sõjakorrespondent, siis Henning on diplomaat, kes ilmselt hakkas kroonikat kirjutama eelkõige poliitilistel põhjustel. Henningi eesmärk oli kaitsta oma patrooni ja leivaisa, jätta tulevastele põlvedele temast võimalikult positiivne mulje. Moraliseeriva tooni poolest on Henning ja Russow kohati sarnased, Russowil on kõnekäände vähem, kuid Henningil on moraal pigem poliitilise kui religioosse iseloomuga. Paul Johansen tõstab esile Russowi eesmärki õpetada läbi näidete: kroonika on kirjutatud justkui mõeldes Russowi kogudusele ja see kõlab nagu jutlus.²⁴

Kuigi Balthasar Russow oli linnavaimulik, kelle käest diplomaatiline korrespondents läbi ei käinud, pääses ta ilmselt ligi rae dokumentidele, mida ta on lugenud. Johanseni arvates võis Russowit informeerida linnasündik Dellinghusen. Sündik on raeprotokoll või selle ärartele teinud märkusi päevasündmuste jms kohta, mis sarnanevad Russowi kroonikateadetega.²⁵ Lisaks arvab Johansen, et Russow suhtles ka linna Rootsi kuberneriga kantseleiga ja Rootsi teenistuses oleva Hans Wachtmeistriga.²⁶ Arvestades nii Henningi kui ka Renneri ametikohti, oli neil sõjateadetele tõenäoliselt lihtsam ligi pääseda, kuid Henning on oma esimese raamatu lõpus maininud, et mõningatest asjadest kirjutavad paremini need, kes elasid lähemal, võimalik, et vihjates Russowile, kelle informeeritust kohalikest sündmustest ta järelikult paremaks pidas. Henning avab oma allikaid vähe, mainides näiteks Tilman Brakelit ja Preisi diplomaati

²⁴ Johansen, 216, 236.

²⁵ Johansen, 218–219.

²⁶ Johansen, 219–220.

Reinhold Heidensteini. Renner kasutas oma kroonika teist varianti koostades muu kirjanduse kõrval Balthasar Russowi ja Tilmann Bredenbachi kirjutisi.²⁷

Russowi kroonika oli kõige loetavam Liivi sõja kroonika kohe ilmumise järel²⁸ ning tekitas lugejates mitmesuguseid tundeid. Teada on kolme isiku vastulaused, neist kõige isiklikum on Rootsi kuningliku admirali ja Eestimaa rüütelkonna sekretäri Tõnis Maydelli kiri Russowile. Paraku on see säilinud vaid osaliselt. Säilinud fragmendid lubavad oletada, et kiri väljendab vaid Maydelli arvamust kroonikast ja mitte tema arusaama Liivi sõja sündmusest.²⁹ Mahukamad olid **Elert Kruse**³⁰ ja **Heinrich von Tiesenhauseni** vastulaused Russowi kroonikale. Kruse eesmärk oli ühtlasi oma tegevust õigustada. Tema lühike vastulause olevat kirjutatud sõbra Franz Nyenstede soovitusel ja Nyenstede olewat ta ka oma käsikirja saatnud. Kruse ei anna sõjast põhjalikku ülevaadet, vaid tutvustab ennekõike Moskva motiive Liivi sõja alguses ja oma rolli edasistes sündmustes.³¹ Samamoodi kui Elert Kruse, heidab ka Tiesenhausen³² Russowile ette just seda, et ta ei olnud korralikult uurinud Vana-Liivimaa ajalugu, enne kui asus oma kroonikat kirjutama. Peale selle ei olevat Russowil ka oskusi ajalugu kirjutada. Alles seejärel väidab Tiesenhaus-

²⁷ Hausmann, Höhlbaum, „Vorwort“, xv-xvii.

²⁸ Tallinna Linnaarhiivis olevat säilinud üks Russowi kroonika tellijate nimekiri ajavahemikust 1594–1600, mille Russow ise olevat kokku pannud. Nimekiri on ka publitseeritud: „Balthasar Rüssows Besoldungsregister und die estl. Ritterschaft,“ *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. 1911, 1912 und 1913* (Mitau: J. F. Steffenhagen und Sohn, 1914), 457–461. Alates XVII sajandist on seda peegeldanud ka teised ajalookirjutajad, kes üldjuhul pole jätnud Liivi sõja kirjeldamisel Russowi kroonikat kasutamata.

²⁹ Theodor Schiemann, „Neues über Balthasar Russow“, *Nordische Rundschau*, Band V (Reval: Verlag von Lundfors' Erben, 1886), 30–40, 36–38.

³⁰ Elert Kruse oli Vana-Liivimaa aadlik ja diplomaat. Ta oli Liivi sõja ajal kõigepealt Venemaa ja seejärel Poola kuninga teenistuses. Arno Rafael Cederberg. „Eilert Kruse“, Eesti biograafiline leksikon (Tartu: Loodus, 1926-1929), 238-239.

³¹ Elert Kruse, Gegenbericht.

³² Publitseeritud saksa keeles Stockholmis asuva käsikirja järgi: „Begangene irrthümbe und Fehler dess liefländischen Chronikenschreibers Balthasaris Russowens“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands*, Hrsg. C. Schirren, Bd. 8 (Reval: Franz Kluge, 1861). Tiesenhausen on kirjutanud ka teise kroonika, mis jõuab sündmustega välja Liivi sõjani, kuid seda pole keegi väga põhjalikult käsitletud, vt katkeid ja teateid seoses Henriku Liivimaa kroonikaga: Leonid Arbusow, „Die Handschriftliche Überlieferung des „Chronicon Livoniae“ Heinrichs von Lettland“, *Latvijas Universitātes Raksti*, 15 (1926), 317 (189–341); 16 (1927) 174–192 (125–195).

sen, et Russow solvas kõrgemalseisvaid isikuid, Vana-Liivimaa endisi valitsejaid, ning et ta on oma kirjeldustes erapoolik. Tiesenhausen on püstitanud eesmärgi tuua Russowi vead esile punkthaaval, alustades kroonika sissejuhatausest. Peale vigade on Tiesenhausen juhtinud tähelepanu ka paljudele sündmustele ja asjaoludele, mida Russow on unustanud mainida. Punktis 50 mainib Tiesenhausen, et ajalises järjestuses ja sündmustes on nii palju vigu, et ta ei hakka siin paberiruumi raiskama, vaid ootab, millal keegi kirjutab parema kroonika. Punktis 53 tõdeb Tiesenhausen aga, et mõningaid asju ta parem ei puuduta, näiteks Tallinna piiramisi, mille kohta autoril tõesti võisid geograafilise läheduse tõttu olla paremad teadmised. Ingliskeelse tõlke toimetajad on olnud üsna kindlad, et Russow luges Tiesenhauseni vastulauset.³³ Uuendatud trükis lisandunud neljanda osa eessõnas kirjutab Russow, kuidas see oleks olnud häbiasi, kui Liivimaal juhtunud sündmused poleks saanud korralikult kirja pandud. Teda olevat selleks julgustatud ning Russow olnud pärast esimese trüki ilmumist üllatunud, kui julgustajad nüüd järsku talle raamatut pahaks panid.³⁴

Balti vanema ajalookirjutuse uurimises on (põhjendamatult) tagaplaanile jäänud **Johannes Löwenklau** (Joannes Leuenclaiuse) kirjutis „Commentarius de bellis Moscorum aduersus finitimos, Polonos, Lituanos, Suedos, Liuonios et alios gestis, ad annum usque” (Basel 1571).³⁵ Löwenklau kogus tunnustust oma idakeelte oskusega ja Ottomani sultanite annaalide tõlkijana ladina keelde.³⁶ Nimetatud teose kirjutamise ajendiks võiks olla asjaolu, et autor käis 1552. aastal Tallinnas, Tartus ja Riias.³⁷ Johanseni arvates oli Russowi kroonika kirjutatud vastulausena Löwenklau kroonikale.³⁸ Liivi sõja

³³ *The Chronicle of Balthasar Russow & A Forthright Rebuttal by Elert Kruse & Errors and Mistakes of Balthasar Russow by Heinrich Tiesenhausen*, Translated by Jerry C. Smith (Madison, Wisconsin: Baltic Studies Center, 1988), viide lk 274.

³⁴ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika (Stockholm: Vaba Eesti, 1967), 287-297.

³⁵ Ilmus esimest korda 1571. aastal Sigismund von Herbersteini „Rervm Moscovitarum commentarij Sigismundi Liberi Baronis in Herberstain” teose lisana. Samamoodi kõrvalejäetud näib Moskva sõdade kommentaar olevat kõigi tema muude teoste hulgas välismaises kirjanduses.

³⁶ Vt pikemalt nt Horawitz, „Johannes Leuenclavius“, *Allgemeine Deutsche Biographie*, Bd. 18 (Leipzig: Verlag von Duncker & Humblot, 1883), 488–493.

³⁷ Johansen, 80–81.

³⁸ Samas, 82.

hilisemat perioodi kirjeldab **Laurentius (Lorenz) Müller**³⁹ teos „Polnische/ Liffländische/ Moschowiterische/ Schwedische und andere Historien.“⁴⁰ Kui Russowi kroonikale esitati mitu vastulauset, siis Mülleri kroonika keelas Poola kuningas Sigismund III 1595. aastal hoopis.⁴¹ Laurentius Müller on oma kroonikat alustanud aastaga 1576, ilma et juhataks sisse Liivi sõja eelnevaid sündmusi. Võimalik, et ta pidas Liivi sõja historiograafiat juba piisavalt mahukaks ja leidis, et temal kui tol ajal mitte kohal viibinul polnud mõtet sellele midagi lisada. Tema kroonika kirjeldab põhiliselt sündmusi alates XVI sajandi seitsmekümnendatest aastatest rõhuasetusega Poolale, keskendudes ajale, mil ta ise kohapeal viibis. Kroonikale on kirjutatud ka anonüümne järg, mis kirjeldab Riia kalendrirahutuste aegseid sündmusi. Kuigi Liivi sõja algust kumbki kroonika ei kirjelda, võib neid siiski näha ühe elemendina Liivimaa ajalookirjutuse puhangust. Müller on pikalt kirjeldanud mittesaksa talupoegi, sealhulgas maininud ka Bremeni kaupmeeste tulekut, rõivastust ja põllumajandust, näiteks kuidas talupojad õlut pruulisid.⁴² Gottfried Etzold on Mülleri teose tooni nimetanud lausa poliitiliseks võitluskirjaks. Mülleri huvitavad privileegid ja õigus. Eriti hästi suhtub ta Kuramaa hertsogisse Gotthard Kettlerisse, kuid ka rootslasi kirjeldab ta üsna positiivses toonis. Etzold heidab Müllerile ette, et ta oleks oma sündmusteläheduse tõttu võinud palju detailsemalt ja täpsemalt kirjeldada.⁴³

Liivi sõja perioodist on säilinud ka mõned päevaraamatud ja kä-

³⁹ Mülleri elukäigust pole palju teada. Ta sündis Lünenis Marki krahvkonnas, oli ülikoolist saanud õigusteaduste doktori kraadi. Müller oli Kuramaa õuenõunik ja aastast 1581 Poola kuninga teenistuses ning suri 1598. aastal. Gottfried Etzold, „Geschichtsschreibung der polnisch-schwedischen Zeit“, *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung* (Köln, Wien: Böhlau Verlag, 1986), 44–45.

⁴⁰ Ilmunud korduvalt: „Polnische/Lieffländische/Moschowiterische/Schwedische vnd andere Historien....“ Maini-äärses Frankfurdis 1585, samal aastal piraattrükk Leipzigin, 1586 (teine trükk). Uuendatud versioon, mille täienduste autor jääb anonüümseks, „Septentrionalische Historien Oder Warhaftige Beschreibung der fürnembsten Polnischen/ Liffländischen/ Moscowiterischen/ Schwedischen vnd andere Geschichten....“ ilmus Ambergis 1595 (seda on kasutatud ka siin). Ilmunud ka koos Joachim Curaeuse „Gentis Silesiae annales“ Leipzig 1585, 1587, 1601, 1607, 1625 (pealkirjad on trükiti erinevad, võimalik, et täiendusi on ka sisus). Mülleri teos tõlgiti 1629 ka rootsi keelde. Etzold, 44. *Bayerische Staatsbibliothek. Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts*, <http://www.bsb-muenchen.de/16-Jahrhundert-VD-16.180.0.html> [19.08.2011].

⁴¹ Etzold, 44. Kroonika keelustamise tagamaad vääriskid edasist uurimist.

⁴² Müller, 31–35.

⁴³ Etzold, 45–47.

sikirjalised ülestähendused.⁴⁴ Riia linna- või raesekretäri **Johan Schmiedti**⁴⁵ ülestähendused leidis Kopenhaageni arhiivist XIX sajandil Hermann Hildebrand. Kogu koodeks kujutas endast kogumikku allikaid: kirju, dokumente, kirjeldusi umbes ajavahemikust 1557–1570.⁴⁶ Ka Schmiedti enda märkmed ajavahemikust 1558–1562 on säilinud vaid fragmentidena.⁴⁷ Kuigi võimalik, et koostatud linna jaoks, on ülestähendused pigem päevikulaadsed ja keskendunud Riia ja Riia ümbruse sündmustele.⁴⁸ Sõja põhjusi ei ole avatud, alustatakse narratiivselt ja sissejuhatavalt Narva lahinguga, kirjelduse vahele on samuti pikitud dokumente, mida, nagu näha, oli raesekretäri käsutuses palju. Riias pärinevad ka **Jürgen**⁴⁹ ja **Caspar Padel**⁵⁰ päevaraamatud. Kummagi päevaraamatu originaal pole säilinud, ainult väljavõtted nendest Liivimaa rüütelkonna raamatukogus.⁵¹ Väljakirjutused Padelide päevaraamatutest ei ole aastate kaupa päris kronoloogilises järjekorras, kõige varasem aasta oleks 1529, lõpupoole on kronoloogia täpsem.

Neid päevaraamatuid tasub võrrelda Riias XVI sajandi teisel poolel ja XVII sajandil kirja pandud Michael Zaupe, Vieckeni ja Bodeckeri kroonikatega. Zaupe käsikiri pole tervikuna alles, Vieckeni ja Bodeckeri omad on säilinud mitmetes eri pikkusega ära kirjad. Vieckeni kroonika algab reformatsiooniga, kuid keskendub pärast

⁴⁴ Vt päevaraamatute pidamisest sõja ajal nt Benigna van Krusenstjern, *Selbstzeugnisse der Zeit des Dreissigjährigen Krieges. Beschreibendes Verzeichnis* (Berlin: Akademie Verlag, 1957), 9–26.

⁴⁵ Tema elukäigu kohta pole palju muud teada, kui et ta oli Riia linna teenistuses notari ja sekretärina. Alexander Bergengrün, „Einleitung“, *Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathsscretärs Johann Schmiedt zu den Jahren 1588-1562* (Lepizig: Verlag von Dunker & Humblot, 1892), xix–xxvi.

⁴⁶ Bergengrün, vii–viii.

⁴⁷ Bergengrün, xxvi.

⁴⁸ Bergengrün, xxvii–xxviii.

⁴⁹ Jürgen Padel (1505–1571) sündis Riias ja õppis Wittenbergi ülikoolis ja asus tagasi Riias olles rae kantselei teenistusse. 1536. a valiti ta rae liikmeks, 1547 sai temast bürgermeister, 1567. a soovis ta teadmata põhjustel oma ameti maha panna. J. H. Böthführ, [Eessõna] „Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Band 13 (Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1886), 291–300, siin 291–292.

⁵⁰ Tema kohta on teada väga vähe. Usutavasti oli ta Jürgen Padeliga kuidagi seotud. J. H. Böthführ, 292–293.

⁵¹ J. H. Böthführ, 292–293. J. Böthführ on mõlema päevaraamatu väljakirjutused koos eessõnaga varalahkunud August Buchholtz jun ära kirja järgi välja andnud. „Jürgen Padel's und Caspar Padel's Tagebücher“, *Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*, Band 13 (Riga: Nicolai Kymmels Buchhandlung, 1886), 301–434.

sedas lühikest sissejuhatust põhiliselt Riia kalendrirahutustele. Bodeckeri kroonika on kronoloogiline päevaraamat ning Zaupe kroonika säilinud katkendite põhjal võib eeldada samalaadset stiili.⁵² Riia sündmused pälvivad Schmiedtil detailsema kirjelduse, aga see on võib-olla natuke vähem Riia-keskne kroonika kui näiteks Bodeckeri oma. Schmiedti stiil on narratiivsem kui väga annalilaadse Bodeckeri oma, selles mõttes sarnaneb ta rohkem Vieckeni detailirikka kroonikaga. Padelide märkmed on nii isiklikud, majanduslikud kui ka päevapoliitilised ja selles sarnanevad päevaraamatud Bodeckeri omaga. Sõjasündmustega ei kaasne päevaraamatutes rohkem detaile.

Ka mõned XVII sajandi alguse kroonikud on pöördunud oma teostes eraldi lugeja poole sooviga kirjeldada pikemalt XVI sajandi sündmusi, mille kohta nad on kas oma vanematelt kaasaegsetelt rohkem kuulnud või mida ise üle elanud. Sellise pöördumise on esitanud näiteks **Dionysius Fabricius**⁵³ keset kroonika teist osa pealkirja all „Teade lugejale” („Admonitio ad lectorem”), juhtides tähelepanu, et ta on sündmuste detailsemat kirjeldust alustanud Wolter Plettenbergi ajast. Põhjendused on Fabriciusel samalaadsed nagu Bredenbachil,⁵⁴ kellega nad jagasid usutunnistust, kuid seda, et Fabricius oleks Bredenbachi sõna-sõnalt ümber kirjutanud, ei ole siinkirjutaja täheldanud.

Liivi sõja elas üle ka Tartu ning Riia kaupmees **Franz Nyenstede**.⁵⁵ Oma kroonikas on ta Liivi sõja sündmusi pikemalt kirjelda-

⁵² Nende põhjalikuma uurimisega pole viimasel ajal tegeletud, ülevaate annab näiteks Lemmit Mark, *Eesti vanema historiograafia ajalugu*, Tartu Ülikooli Raamatukogu KHO. F 75, s 10, 314–320. Bodeckeri kroonika on välja andnud J. G. L. Napiersky, *Bodeckers Chronik livländischer und Rigascher Ereignisse 1593–1638* (Riga: Kymmell, 1890).

⁵³ Dionysius Fabricius oli Viljandis teeninud katoliku vaimulik. Vt Enn Tarvel, „Väike õiendus Dionysius Fabriciusse teemal”, *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*. 4. (2010), 150. Fabriciusse ja tema kroonika kohta vt Sulev Vahtre, „Dionysius Fabriciusse Liivimaa kroonika”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (119), (2007), 3–21; Enn Tarvel, „Eessõna”, *Dionysius Fabricius. Liivimaa ajaloo lühiülevaade* (Tartu: Johannes Esto Ühing, 2010), 5–19.

⁵⁴ Kelle teost ta on nt lk 181 maininud.

⁵⁵ Franz Nyenstede (1540–1622) sündis Saksamaal Hoya krahvkonnas ja tuli 14-aastasena Tartusse kaupmeheselliks. Temast sai kaupmees nii Tartus kui ka hiljem Riias. Riias sai temast ka bürgermeister. Probleeme tõi talle nn kalendrirahutuste aegne periood, mil ta oli mõnda aega pagendatud. Kõige nüüdisaegsem ja põhjalikum ülevaade krooniku elu ja teoste kohta pärineb Katri Raiki doktoritööst: Katri Raik, „Historia magistra vitae. Franz Nyenstede Liivimaa ajalugu”, *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul* (Tartu: Tartu Ülikool, 2004), 45–49 (43–144).

nud ja lisanud ka isiklikke märkusi selle kohta, mille juures ta on ise olnud või milles kaasa löönud.⁵⁶ Nyenstedelt on säilinud ka päevaraamat, kuid selles kirja pandud sündmused algavad alles 1570. aastatest ja see kajastab pigem Riia kalendrirahutusi, mida kahtlemata ei saa vähe tähelepanuväärseks nimetada, kuid see ei puuduta käesolevat teemat.⁵⁷

Põhjasõjaaegsest ajalookirjutusest

Kroonikakirjutuse kõrgajaks peetakse Eesti- ja Liivimaa XVI sajandi teist poolt ja XVII sajandi algust, kuid ka pärast Dionysius Fabriciust ja Franz Nyenstedet kirjutati mitu mahukat kroonikat, mis kuuluvad nn täispikkade kroonikate hulka. Sellised kompilatiivsed ajalooteosed algavad müütilise esiaja kirjeldusega ja jõuavad välja nii kaugemale, kui autori elu- ja tööind sündmustel minna laseb. Fabriciuse ja Nyenstede kaasaegne oli Eestimaa rüütelkonna sekretär Moritz Brandis, kelle populaarne kroonika jõudis sündmuste kirjeldusega keskaega, täispikad kroonikad valmisid ka Jürgen Helmsil (paraku hävinud), Thomas Hiärnil ning Gustav von Lode ja David Werneril koostöös, kes kõik jõudsid sündmuste kirjeldusega XVII sajandisse. Kõige olulisemaks peetakse XVII sajandi teisel poolel kirjutatud Christian Kelchi Liivimaa ajalugu, mis ainukese XVII sajandi täispika kroonikana jõudis ka trükki. Trükki jõudis veel mitu väiksemat teost, näiteks Kuramaa superintendendilt Paul Einhornilt ja *Academia Gustaviana* ajaloo professorilt Friedrich Meniuselt.⁵⁸

⁵⁶ Oma eessõnas on ta maininud, et soovib kirjeldada sündmusi lühidalt, vaid viimase 100 aasta kohta ja eriti viimase viiekümne kohta, mis ta ise on üle elanud, soovib ta pikemalt tulevastele põlvetele kirjutada, kuna tal on vanas eas aega (lk 4). Isiklikust seosest sündmustega kõneleb näiteks märkus selle kohta, kuidas ta ise aitas Tartu osa Venemaale minevast rahast pakkida (lk 49). „Franz Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann“, *Monumenta Livoniae antiquae*, Zweiter Band (Riga und Leipzig: Eduard Frantzen's Buchhandlung, 1839).

⁵⁷ Samas, 129–166.

⁵⁸ XVII sajandi ajalookirjutusest pole praegu nüüdisaegset põhjalikku üldülevaadet. Vt nt Sulev Vahtre „Meie vanema historiograafia uurimisseisust ja ülesannetest“, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (114), (2001), 5–26. Uuemaid uurimusi on ilmunud Thomas Hiärni (Piret Lotman, Lea Leppik ja Janet Laidla) ja Friedrich Meniuse kohta (Stefan Donecker).

Põhjasõda ei toonud endaga kaasa Liivi sõjaga võrreldavat ajalookirjutuse puhangut. Tegelikult on meieni säilinud ainult kaks kaasaeget Põhjasõja sündmusi kirjeldavat kroonikat: **Christian Kelchi** Liivimaa ajaloo järg ning **Otto Fabian von Wrangelli** Fischbachi kroonika järjena tehtud märkmed. Kolmanda mahukama teosena võib märkida XVIII sajandi keskel Rootsisis memuaaride vormis kirjutatud **Arvid Molleri** teost „Fata Dorpati”, mida žanriliselt võiks liigitada ka linnaajaloo alla.

Kõige olulisemaks peetakse neist Christian Kelchi⁵⁹ Liivimaa kroonika jätku, mis trükis ilmus alles 1875. aastal.⁶⁰ Kelch oli oma varem trükitud Liivimaa ajalooa tuntust kogunud ja üsna tõenäoliselt asus ta just pöördeliste sündmuste taustal kirjutama oma kroonikale järge. Teise olulise Põhjasõja kroonikana on mainitud Otto Fabian von Wrangelli⁶¹ teost, mis samuti ei jõudnud autori eluajal

⁵⁹ Christian Kelch (1657–1710) oli pärit Pommerist Saksamaalt, õppinud Oderi-äärse Frankfurti ja Rostocki ülikoolides. 1680. aastal tuli ta Eestimaale ja temast sai Andreas Forseliuse ja Reiner Brockmanni laste koduõpetaja ning hiljem vaimulik Järva-Jaanis, Viru-Jaagupis ja Tallinnas Niguliste kirikus. Põhjalik monograafia tähelepanuväärsest ajalookirjutajast ootab kirjutajat. Endiselt on kõige põhjalikum käsitus Rudolf Winkleri artikkel: R[udolf] Winkler, „Beiträge zur Kenntniss des Chronisten Kelch und seiner Zeit“, *Beiträge zur Kunde Ehist-, Liv- und Kurlands*, Bd 5 (Reval: Franz Kluge, 1900), 111–130. Selle olulisema osa on eesti keelde tõlgitud: Ivar Leimus, *Christian Kelch. Liivimaa ajalugu* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2004), v–xv. Siinkirjutaja on trükisõnas andnud ülevaate Kelchi kroonika esimese osa allikatest: Janet Laidla, „Christian Kelchi „Liivimaa ajaloo“ allikad“, *Tuna: Ajalookultuuri Ajakiri*. 4. (2007), 29–37. Kelchi Liivimaa ajaloo järje allikaid on käsitlenud Kaarel Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“, *Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil*, III, koost. Enn Küng, Eesti Ajalooarhiivi toimetised 17 (24) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 118–154.

⁶⁰ Christian Kelch, *Liefländische Historia. Continuation 1690 bis 1707*, Johannes Lossius (Hrsg.) (Dorpat: Schnakenburg's litho- und typogr. Anstalt, 1875). Eesti keeles ja siin kasutatud Christian Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, tõlk. Ivar Leimus (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009).

⁶¹ Otto Fabian von Wrangell (1655–1726) oli Eestimaa aadlik, külastas Lepizigi ülikooli ja *Kavaliertouri* järel teenis krahv Königsmarcki rügemendis. 1683. aastast tuli ta kodumaale tagasi ja asus valitsema isa käest saadud mõisaid ning pidama rüütelkonna ameteid. 1697 sai temast Eestimaa rüütelkonna peamees ja 1701 Eestimaa maanõunik. Wrangelli ja tema kroonikat on uurinud Kaarel Vanamölder, *Maanõunik Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest*, Magistritöö (Tartu: Tartu Ülikool, 2007); Kaarel Vanamölder, „Täiendusi ja mõtisklusi maanõunik Otto Fabian von Wrangelli ajaraamatu osas“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2006* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2008), 91–114. Peale selle on Wrangelli teateid Põhjasõja kontekstis vaadeldud Dennis Hormuth, „Aufmerksamkeit für den Norden. Mental Mapping des estländischen Landrats Otto Fabian von Wrangell zur Zeit des Grossen

trükki.⁶² Wrangelli teos on Adam Friedrich von Fischbachi⁶³ kroonika ümberkirjutus, mida Wrangell on päevikulaadselt jätkanud ja seetõttu sarnaneb see päevaraamatutega, mida on edaspidi kirjeldatud, ja peakski pigem kuuluma kokku nendega. Siinkohal tuleb märkida, et varauusajal on sageli keeruline tõmmata piiri päevaraamatu ja kroonika vahel.⁶⁴

Hoolimata kahe teose žanrilisest erinevusest on neid kiputud võrdlema. Kelchi teose põhirõhk on XVIII sajandi esimestel aastatel, arusaadavalt seetõttu, et ta suri 1710. aastal (narratiiv lõppeb aastaga 1707, märkmed aastaga 1708); Wrangelli kroonika detailseim osa jääb XVIII sajandi teise kümnendisse, ilmselt seetõttu, et siis asus ta innukamalt sündmusi üles märkima. Kuigi mõlemad teosed on üles ehitatud kronoloogiliselt ja keskendunud põhiliselt sõja- ja seejärel muudele märkimisväärsetele sündmustele, on pastor Kelchi kirjeldus emotsionaalsem, temalt leiame rohkem moraalile tuginevaid hinnanguid (näiteks tähelepanek õiglase sõja teooria kohta Hugo Grotiuse ehk Huig de Grooti mõjul); aadliku ja sõjaväelase Wrangelli käsitus on aga oma ulatuselt mitmekesisem ja tema sündmuste teatrilava on laiem kui üsna rangelt ainult Eesti- ja Liivimaa sündmusi või Rootsi kuninga tegevust jälgival Kelchil.

Põhjasõja-aegsetest mälestustest trükiti autori eluajal Arvid Molleri mälestused.⁶⁵ Molleri teos sarnaneb selle poolest täispikkade krooni-

Nordischen Krieges“, *Norden und Nördlichkeit. Darstellung vom Eigenen und Fremden*, Hrsg. Dennis Hormuth und Maike Schmidt (Peter Lang, 2010), 87–103.

⁶² Trükitud *Landrath Wrangell's Chronik von Estland nebst Ehstländischen Capitulations-punkten und Nystädter Friedensschluss*, Hrsg. C. J. A. Paucker (Dorpat: Heinrich Laakmann, 1845). Wrangelli originaalse osa on eesti keelde tõlkinud ja kommentaarid lisanud Kaarel Vanamölder: Vanamölder, „Otto Fabian von Wrangelli Eesti- ja Liivimaa kroonika käsitusvõimalustest“, 34–111.

⁶³ Adam Friedrich von Fischbach sündis Riias. Ta õppis Rostocki ülikoolis ja oli Eestimaa rüütelkonna ja ülemmaakohtu sekretär. C. J. A. Paucker [Vorrede], *Landrath Wrangell's Chronik*, vi-vii. Fischbachi kroonika oli omakorda autori üsna väikeste lisandustega kokkuvõtte Gustav von Lode-David Werneri kroonikast. Fischbach ja tema kroonika ootavad samuti värsket käsitlust.

⁶⁴ Seda on leidnud ka Benigna von Krusenstjern, vt *Selbstzeugnisse*, 21.

⁶⁵ *Fata Dorpati. Den I förra tiden namnkunniga Lifländiska Staden Dorpts Öde* (Wästerås, Tryckt hos Johan. Laur. Horrn, Kongl. Consist. och Gymn. Boktr. 1755). Tõlgitud ilmselt 19. sajandil saksa keelde ja siin kasutatud: *Fata Dorpati von Arvid Moller, jur. Nat. et gent. Prof. Wästerås*, (1755 [sine loco et anno]). Arvid Moller (1674–1758) sündis Tartu-lähedases Vorbuse mõisas ja alustas õpinguid *Academia Gustaviana-Carolina's* 1691. aastal. Moller õppis matemaatikat ja õigusteadust ning temast sai Tartu ülikooli õpetaja ja *Lyceum Carolinum'i* (ilmselt mõeldi 1689. aastal ühendatud kroonu- ja linnakooli.

katega, et ta alustab Tartu kirjeldust linna rajamisest ning vanemast ajaloost. Piirdudes ühe linnaga, puudutab teos siiski ka muid olulisi sündmusi, eriti alates Liivi sõjast. Sünnimaa ajaloo huvilisena on Moller muu hulgas kasutanud Kelchi kroonikat (nii trükitud kui ka Liivimaa ajaloo järje käsikirja⁶⁶), ta on kiirelt kätte saanud ka 1747. aastal Halles ilmunud Johann Gottfried Arndti Henriku kroonika tõlke, peale selle nimetab ta 1705. aastal Utrechti ilmunud teost „Description de la Livonie” (vt edaspidi), Tilmann Bredenbachi ja 1657. aasta Riia piiramist kirjeldavat trükist (vt edaspidi). Põhjasõja käsitluses ei ole Moller nii Tartu-keskne, kuid Tartu osa on detailsem, kirjeldused on lühemad kui Kelchil ja pikemad kui Wrangellil.

Peale Molleri jutustuse on Põhjasõja ajast säilinud hulk lühemaid mälestusi.⁶⁷ Pastor **Johann Heinrich Grotjan**⁶⁸ on oma ülestähendused⁶⁹

Toim) rektor. Põhjasõja puhkedes põgenes ta Rootsi, kuid tuli juba 1701. aastal Tallinna gümnaasiumi matemaatika- ja õigusteaduse lektoriks. 1710. aastal põgenes ta lõplikult Rootsi ja ajavahemikus 1717–1743 oli ta Lundi ülikooli filosoofiaprofessor. Arno Rafael Cederberg, „Arvid Moller“, *Eesti biograafiline leksikon*, toim. A. R. Cederberg (Tartu: Loodus, 1926–1929), 322–323. Vt pikem elulugu C. R. „Arvid Moller“, *Das Inland*, Nr 42 (1855), 661–666.

⁶⁶ Käsikirja kasutamist on „Fata Dorpat'i” anonüümne tõlkija maininud mälestuste järje alguses, lk 35, aga ka autor, rääkides Kelchi kroonika teisest, trükkimata osast. *Fata Dorpati*, 39. Kuidas aastal 1710 Rootsi põgenenud Moller kasutas Kelchi kroonika jätku käsikirja, on huvitav spekulatsioon. Kõige tõenäolisemalt räägib see Tallinna haritlaskonna tihedast suhtlemisest ja arvatavasti tutvus Moller Kelchi ja tema kroonikaga sel ajal, kui ta oli Tallinna gümnaasiumi õppejõud. Ei ole välistatud, et ta lasi kroonika käsikirjast teha ka ärakirja, mille ta põgenedes Rootsi kaasa viis.

⁶⁷ Alljärgnevad on vaid mõned publitseeritud näited, tegelikult on lühemaid ja pikemaid päevaraamatulaadseid kirjeldusi Põhjasõja-aegsetest sündmustest Eesti alal tunduvalt rohkem. Vt nt: „Zur Geschichte der Belagerung Dorpats 1704. Major v. Brömsen's Observationsjournal“, Hrsg. von Fr. Bienemann jun., *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1894* (Riga: W. F. Häcker, 1895), 55–67; „Narvas's Belagerung und Einnahme von den Russen, nach Aufzeichnungen dasiger Einwohner im Jahre 1704“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Bd 4, Hrsg. F. G. von Bunge und C. J. A. Pauker (Reval: Franz Kluge, 1851), 225–287; „Hermann Poorten's Aufzeichnungen über die Belagerung der Stadt Narva durch die Russen im Jahr 1704“, *Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands*, Hrsg. F. G. v. Bunge, Bd 2 (Dorpat: J. C. Schünmann's Wittwe, 1843), 312–318.

⁶⁸ Johann Heinrich Grotja(h)n (1659–1723) oli pärit Westfaalist Mindenist, õppis Jena ja Rintelni ülikoolides, teenis vaimulikuna Märjamaal ja Palamusel, enne kui temast sai 1699 Tartu Jaani kiriku diakon. Küüditati Venemaale 1708. Pärast Volgodast naasmist teenis vaimulikuna Otepääl ja Kambjas. *Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918* (Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1977), nr 602.

⁶⁹ Kasutatud on mõistet *Aufzeichnungen*, nagu ka Johann Schmiedti puhul.

pannud kirja Tartu Jaani kiriku kirikuraamatus.⁷⁰ Grotjan alustab Tartu vallutamise 1704. Sealt läheb ta kiirelt edasi küüditamise juurde 1707. Grotjan ei paku kindlasti laia ega rahvusvahelist pilti sõjasündmustest, kuid mõned uudised kaugemalt on Grotjani märkmetesse jõudnud.⁷¹ Erinevalt annaalladsetest sündmuste kirjeldustest on Grotjani mälestused üsna isiklikud.

Umbes samast perioodist on säilinud ka Tartu bürgermeistri **Johann Remmini** päevaraamat.⁷² Remmini päevaraamat viljeleb annaallide stiili, sündmused on toodud päevade kaupa ilma sissejuhatusega. Läbiv teema on tema oma päevategevused, Põhjasõja sündmustest ja rahvusvahelistest suhetest on selles päevikus vähe juttu. Igapäevategevusest võib aga välja lugeda, et välismaailmaga oldi kirjavahetuses ja 11. juulil (Juliuse kalendri järgi) on juttu tõenäoliselt Poltava lahingust (lk 64), millest kuuldi ilmselt Kaasani vojevoodilt Nikita Alferovitš Kudrjartsevilt, uuesti on lahingust juttu 29. juulil (lk 66).

Põhjasõja aega mahub ka superintendent **Justus Blanckenhageni**⁷³ päevik.⁷⁴ Päevaraamat algab tolleaegse *curriculum vitae*

⁷⁰ Friedrich Bienemann jun., „Pastor Joh. Heinr. Grotjans Aufzeichnungen“, *Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902), 1 (esimene viide), 3–20.

⁷¹ Bienemann, „Grotjan“, 16–17. 1708 Tartu piiramisest ja antud teoses trükkimata jäänud eri sündmuste kirjeldused viites 3. Samuti on lk 18 mainitud Poltava lahingut.

⁷² Friedrich Bienemann jun., „Bürgermeister Johann Remmin's Diarium wegen unser Wegbringung von Dörpt nach Russland 1708. Item 1709“, *Die Katastrophe der Stadt Dorpat während des Nordischen Krieges. Nebst Zeitgenössischen Aufzeichnungen* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1902), 21–72. Originaal asub Ajalooarhiivis: *Tagebuch (Diarium) des dorpater Bürgermeisters Johann Remmin über die Umsiedelung der Dorpater Einwohner nach Russland im Jahre 1708*, EAA. 995-1-1467. Vt ka *Auszüge aus den Tagebüchern der Dorpater Bürgermeister Johann Remmin und Michel Bohle über die Umsiedelung der Dorpater Einwohner nach Moskau*, EAA. 995-1-1463.

⁷³ Justus Blanckenhagen (1657–1713) sündis Tallinnas, õppis Tallinna linnakoolis ja gümnaasiumis, seejärel mitmes Euroopa ülikoolis. Tagasi tulles teenis Kullamaal ja seejärel nii Tallinnas kui ka Läänemaal. 1710. aastal sai temast Tallinna linnasuperintendent. Liivi Aarma, „Justus Blanckenhagen“, *Põhja-Eesti vaimulike lühielulood 1525–1885* (Tallinn, 2007), nr 70. Päevaraamatu põhjal on Blanckenhageni pikema eluloo koostanud Johann Karl von Schroeder, „Superintendent Justus Blanckenhagen 1657–1713. Bildungsweg und Studienreisen eines Revaler im 17. Jahrhundert“, *Reval und die baltischen Länder. Festschrift für Hellmuth Weiss zum 80. Geburtstag*, Hrsg. Jürgen von Hehn und Csaba János Kenéz (Marburg, Lahn: J. G. Herder-Institut, 1980), 281–293.

⁷⁴ *Tagebuch des Superintendenten in Reval Justus Blanckenhagen 1657–1713*, Hrsg. Johann Karl von Schroeder (Wedemark-Elze: Verlag Harro von Hirschheydt, 1995).

vormis sünni ja vanemate nimetamisega, edasi võtab päevaraamat reisikirja vormi. Kirjeldatakse reise Stockholmi ja siis Riiga ning edasi ülikooli Saksamaale ja Madalmaadesse, ka Tallinna naasmise järel on perekonna ja ametiuudiste kõrval üles märgitud reisimuljed. Põhjasõja osa on võrreldes ülejäänud päevaraamatuga napp. Kõrvutades näiteks Remmini päevaraamatuga, on Blanckenhagenil tihedamalt töö- ja eraelu puudutavaid märkmeid, kuid ka tunduvalt rohkem sõjasündmusi. Pealegi katavad Blanckenhageni ülestähendused ajavahemiku 1700–1710, kus toimuski kokku rohkem tähelepanuväärset kui 1708–1709. Teade Poltava lahingu kohta jõudis väidetavalt Blanckenhagenini 18. augustil, seega hiljem kui Remminini, lahing ise olevat päeviku järgi peetud 28. juunil (tegelikult 27. juunil vana ehk 8. juulil uue kalendri järgi. *Toim*).

Koostaja kommentaaridega on XIX sajandi lõpus publitseeritud kindral **Ludwig Nicolaus vabahärra von Hallarti** päevaraamat Narva piiramisest ja lahingust 1700. aastal.⁷⁵ Foolioformaadis käsikiri sisaldab päevaraamatut ja mõningaid joonistusi.⁷⁶ Hallartiga on seotud teinegi käsikiri Põhjasõja ajaloost 1699–1721, mille käsikiri olevat XIX sajandi lõpus olnud Peterburis riigiarhiivis.⁷⁷ Peale selle trükiti 1700–1702 ära mitu tema kirja.⁷⁸ Päevaraamat on üles ehitatud kronoloogiliselt, kuupäevade kaupa, ja sisaldab palju sõjategevusega seotud teateid. Siin mängib ilmselt rolli asjaolu, et kindral oli ise sõjategevusega otseselt seotud: tegemist ongi tema igapäevase tegevuse kirjeldusega. Võrreldes teiste eelmainitud päevaraamatutega tuleb tõdeda, et tegemist on üsna detailirikka ja põhjaliku kirjeldusega. Hallarti kirjeldus muutub detailivaesemaks ja sõjakaugemaks alates ajast, kui ta vangi võeti.

Kuigi ka Põhjasõja puhul on võimalik nimetada mitmesuguseid

⁷⁵ Hallart (1659–1727) sündis Holsteinis. Enne Narva tulekut võis ta olla osa võtnud sõjast türklastega Ungaris ja sõjast Prantsusmaa vastu. Poola kuningas August II saatis ta kui sõjainseneri Narva alla Peeter I-le appi kindlustusi ehitama ning ta andis end koos paljude teiste välismaa ohvitseridega Rootsi vägedele vangi. Vangistusest vabanes ta 1705 ja astus uuesti Venemaa teenistusse. Katariina I andis talle teenistuse eest Wolmarshofi mõisa, kus ta ka suri. Friedrich Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart über die Belagerung und Schlacht von Narva 1700* (Reval: Verlag von Franz Kluge, 1894), 1–3.

⁷⁶ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, 3–4.

⁷⁷ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, 5–6.

⁷⁸ Bienemann jun, *Das Tagebuch des Generals von Hallart*, vt lk 10–11.

ajalooteoseid – kroonikaid, päevaraamatuid ja mälestusi –, kus ajalugu kajastub rohkem või vähem, on kroonikalaadsete teoste arv märgatavalt väiksem kui Liivi sõja puhul ning valdavalt on need trükitud alles palju hiljem, isegi kui isiklikke mälestusi on säilinud rohkem. Lühemaid mälestusi on märksa rohkem kui *historia* tiitlile kandideerivaid teoseid. Kuidas seda fenomeni selgitada, on vaadeldud järgnevas alapeatükis.

Sõjategevuse mõjust ajalookirjutusele

Mis siiski põhjustas ühel juhul ilmse puhangu ajalookirjutuses ja sada aastat hiljem enam mitte? Käsikirja jäänud Balti vanema ajalookirjutuse ajaloo autor Lemmit Mark väidab Russowi kroonika käsitlust alustades, et Liivi sõja alguse tõttu sattus sinne piirkond terve Euroopa huviorbiiti.⁷⁹ Johann Renneri kroonika kirjutamise taga näeb ta samuti „ühiskondlikku tellimust”⁸⁰ ning Põhjasõja puhkemist peab ta näiteks Daniel Hartnacki teose „Kurtzer Entwurff Lieffländischer Geschichte” koostamise ajendiks.⁸¹ Selline põhimõte peaks aga kehtima mõlemal juhul, kui just ei ole tegemist olukorraga, kus piirkond oli lugejale juba tuttav.

Huvi sõjakeerisesse sattunud piirkonna vastu oli Põhjasõja alguses endiselt olemas. Seda näitavad veel kaks teost, mis otseselt Põhjasõjast ei kõnele: Kuramaa aadlikule **Karl Johann von Blombergile** omistatud kirjade vormis publitseeritud „Jutustus Liivimaast”⁸² ja Saksa ajakirjaniku, õpetaja ja vaimuliku **Daniel Hartnacki**⁸³ lühike

⁷⁹ Mark, 166–167.

⁸⁰ Mark, 209.

⁸¹ Mark, 292.

⁸² „Jutustus Liivimaast” ilmus Londonis ja Utrechti. Balti vanemas ajalookirjutuses on kirju omistatud Kuramaa aadlikule Karl Johann von Blombergile. Vt pikemalt Janet Laidla. „Jutustus Liivimaast” – vähetuntud teos Liivimaa ajaloost“, *Ajalookirjutaja aeg/Aetas Historicorum*, koost. Piret Lotman (Tallinn: Eesti Rahvusraamatukogu, 2008), 47–62.

⁸³ Daniel Hartnack (1642–1708) sündis Pommeris, õppis Berliinis ja Coburgis ning astus Jena ülikooli teoloogiat õppima. Hartnack oli kooliõpetaja ja publitsist, kes oma keerulise iseloomu tõttu oli sunnitud pidevalt kolima. Balti vanemas ajalookirjutuses on Hartnacki teos jäänud üsna tagaplaanile, viimasel ajal on tema publitseerimistegevuse kohta ilmunud: Johannes Weber, „Daniel Hartnack – ein gelehrtes Streithahn und Avisenschreiber am Ende des 17. Jahrhunderts. Zum Beginn politisch kommentierender Zeitungsprese“, *Gutenberg Jahrbuch* 1993, 68. Jahrgang (Mainz: Gutenberg-Gesellschaft, 1993), 140–158.

Liivimaa ajalugu.⁸⁴ Kui uskuda teose „Jutustus Liivimaast” autorit, siis ei ajendanud seda kirjutama Põhjasõda, sest kirjad on dateeritud varasematesse aastatesse. Kuid lühikeses eessõnas on lugejale öeldud, et kirjad ei olnud publitseerimiseks mõeldud ja pole selleks kohased, välja on need antud parema puudumisel, kuna regioonist on oodata märkimisväärseid sündmusi. Rõhutatud on, et otsus kirjad trükkida oli äkiline.⁸⁵ Hartnacki puhul pole samuti võimalik pelgalt sissejuhatuses midagi kindlat välja lugeda ja seost sõja puhkemisega võib ainult oletada. Trükitehniliselt on tähelepanuväärne, et trükise esimene osa on suurema kirjaga, lehel on 25 rida, kuid alates 122. leheküljest on lehel väiksema kirjaga 28 rida. Kas see tähendab, et trükki andmisega kiirustati või sai tekst pikem ja trükkija soovis kuulutada vähem paberit? Pealegi ilmus teos ilma ühe esikaanel välja kuulutatud lisata. Kahtlemata ei saa siinkohal näha kindlat seost, kuid tuleb tunnistada, et trükitehniliste iseärasuste tõttu võib eeldada muude põhjuste kõrval ka trükkali soovi teos kiiresti turule paisata. Hartnack oli mõnda aega Rootsi protektsiooni all,⁸⁶ seega võis Rootsi huvide eest seismine olla talle kasulik, peale selle võis ta kirjamehena näha võimalust pakkuda turule midagi, mille vastu näis huvi olevat.

Põhjasõjaga seotud trükiste hulka tuleks arvata ka 1701. aastal anonüümselt ilmunud „**Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum**”.⁸⁷ Propagandakirjutis kannab juba tiitellehel sõnumit, et trükis on koostatud Põhjasõja ja täpsemalt Narva lahingu kirjeldamiseks ja seega on oma olemuselt pigem lendleht, kuigi selleks ilmselt liiga mahukas. Lisaks nii Liivimaa kui ka lühemalt Venemaa ajaloole kirjeldab trükis

⁸⁴ Kurtzer Entwurff Liefländischer Geschichte, Von Anfang da die Nation in der Christenheit bekant worden, biss zu den nechsten Zeiten, Samt hiezu dienlicher Vorrede und doppelten Anhang, Deren I. Die Geographie des Landes II. Die Chronologie der Regenten und Geschichte vorstelllet (Hamburg: bey Conrad Neumann, 1700).

⁸⁵ „To the Reader“, *An Account of Livonia; with a Relation of the Rise, Progress, and Decay of the Marian Teutonick Order* (London: Peter Buck, 1701). Pagineerimata.

⁸⁶ Weber, 140.

⁸⁷ *Neu-eröffnetes Liefländisches Theatrum, vorstellend Eine kurtz-gefasste Erzählung der Liefländischen alten und neuen Geschichte und Regiments-Veränderungen, Allermeist aber Die warhafftige und ausführliche Beschreibung des letzten Pohnischen und Moscovitischen Einfalls, Und Der herrlichen Schwedischen Victorie bey Narva, wie auch dessen, was biss anhero darauf erfolget, Mit vorangefügter Geographischer Entwurfung des gesamten Lieflandes, und eingemischten Denckwürdigen alten und neuen Begebnissen, neu-geprägten Denck-Pfennigen, u. d. m., Insonderheit aber Einer kurtzen Moscovitischen Zeit-Eintheilung* (Sine loco, 1701).

Narva lahingut (1700) ja ülistab Rootsi võitu. „Theatrum’is” on nime-
tatud mitmeid teisi lendlehti, mis olid Narva lahingu kohta kirjutatud
ja mõned neist üle kogu maa kirikutes kantslist ette loetud. Oma teose
lõpuossa on autor kogunud mitmesuguseid võidu puhul loodud teoseid
ja esemeid, alates luulest kuni muusikateoste ja medaliteni. Seega ei
saa väita, et Põhjasõja ajal ei pidanud autorid vajalikuks tutvustada
rambivalgusesse sattunud piirkonda.

Ühe elemendina on autor üritanud leida sõda kui teose loomise
ajendit kroonikute eessõnadest. Timann Brakel on oma sissejuhatuses
ära märkinud põhjused, miks ta oli oma teose kirjutanud. Kõik tema
viis põhjendust jätavad mulje, et ta soovis pigem jäädvustada jumala
kui inimeste tegusid.⁸⁸ Balthasar Russow on oma eessõnas kirjeldanud
Vana-Liivimaa allakäiku ja nentinud, et see oleks vale, kui toimunud
sündmused unustataks, nii on kroonik seadnud endale eesmärgiks
„need kurvad lood” järeltulevatele põlvedele ja kogu maailma rahvaste-
le hoiatuseks ja õpetuseks kirja panna.⁸⁹ Ka Christian Kelch ei ole jät-
nud oma kroonika järje käsikirjas sõda mainimata,⁹⁰ kuid samas ei ole
see tema jaoks esimene teos, seega on ta n-ö juba rahuajal haaranud
sule, et ajaloosündmusi kirja panna. Võib öelda, et pöördelised sünd-
mused süvendasid temas tunnet, et peaks sule uuesti kätte haarama.

Järgmise tegurina võiks vaatluse alla tulla trükikodade levik
Eesti-, Liivi- ja Kuramaal. Kui Liivi sõja alguses ei olnud Vana-Lii-
vimaal mitte ühtegi trükikoda, siis Põhjasõja ajaks olid trükikojad
Riias, Tallinnas ja Pärnus (enne tegutsenud Tartus).⁹¹ Tähelepanu-
väärne on see, et kahte pikemat ajaraamatut, Kelchi ja Wrangelli
kroonikat, ei trükitud sõja ajal ega vahetult pärast sõda (Wrangelli

⁸⁸ Brakel, 77–78.

⁸⁹ Balthasar Russow, *Liivimaa kroonika*, tõlk. Dagmar ja Hermann Stock
(Stockholm: Vaba Eesti, 1967), 12–13.

⁹⁰ Kelch, *Liivimaa ajaloo järg*, 3–5.

⁹¹ Paraku värsket üldülevaadet Eesti- ja Liivimaa trükikunsti ajaloost koostatud ei
ole ja tuleb leppida mitme uurimusega üksikute trükikalite või trükikodade kohta.
Vt nt Ojas Sander, „Nicolaus Mollyn, der erste Rigaer Drucker. Sein Schaffen
in Riga von 1588 bis 1625“, *Stadt und Literatur im deutschen Sprachraum der
Frühen Neuzeit*, Bd. 2, Hrsg. Klaus Garber (Tübingen: Max Niemeyer Verlag,
1998), 786–800; Meta Taube, „Die Arbeiten des Rigaer Buchdruckers Gerhard
Schröder (1625–1657)“, *Samas*, 801–812; Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli
trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia* (Tartu: Tartu Ülikooli
Raamatukogu, 2000); Kyra Robert, „Tallinna esitrükkal Christoph Reusner
seeniior“, *Vana Tallinn IV (VIII)*, koost. Raimo Pullat (Tallinn, 1994), 24–34.

aastal 1845, Kelchi järg aastal 1874). Samas tuleb võrdluseks esile tuua, et Kelchi kroonika esimene osa oli üks väheseid XVII sajandi kroonikaid (et mitte öelda ainuke), mis autori eluajal trükivalgust nägi.⁹² Kelchi puhul soosis just rahuperiood trükkimist. Tuleb siiski mainida, et teiste XVII sajandi autorite, nagu Moritz Brandis, Franz Nyenstede, Dionysius Fabricius, Jürgen Helms, Thomas Hiärn ja Gustav von Lode – David Wernerite teosed võisid käsikirja jääda ilmselt muudel põhjustel kui suurema sõjategevuse puudumine.

Otto Fabian von Wrangell võib-olla ei plaaninudki kroonikat trükida lasta. Ühest küljest on tegemist pigem märkmeraamatulaadse teosega, kus ei ole pöördutud lugeja poole ning puuduvad pikemad sissejuhatused. Võiks ju oletada, et Wrangell tegi ülestähendusi

⁹² Siinkohal võib mainida Friedrich Meniuse lühemaid trükiseid, mis ilmusid 1630 Riias, 1632, 1633 ja 1635 Tartus: *Intrada und Vortrab, Der grossen Universal Lieffländischen Historischer Geschichten Beschreibung, Worinnen kürztlich einem jeden für augen gestellet wird, was er in folgender Lieffländischen Chronic zu erwarten. Item, Womit ein jeder mit allerhand Nohtwendigen Nachrichten dem Autori zu bevorstehendem Wercke zu statten kommen möge. Auß licentz zulaß und verordnung der hohen Königlichen Officianten, Gestellet durch Fridericum Menium P. L. C. Pastorn der Kirchen zu Neumühl, Dunemund, Czarnikow und Rohdenpeuß.* (Riia: Gerhardum Schröder, 1630); *Relatio Von Inauguration der Universität zu Dorpat, geschehen den 15. Octobris, Im Jahr 1632. Gedruckt zu Dörpath in Lieflland, durch und in Verlegung Jacob Beckern* (Tartu: J. Becker, [1632]); *Friderici Menii Historischer Prodromus des Lieffländischen Rechts und Regiments Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertigt und zusammen gebracht* (Tartu: J. Becker, [1633]); *Frid. Menii P. L. et histor PP syntagma de origine Livonorum Dorpati 1632* (Tartu, 1635) ning Paul Einhorni teost „Historia Lettica“, mis ilmus 1649 Tartus: *Historia Lettica Das ist Beschreibung der Lettischen Nation. In welcher Von der Letten als alten Einwohner und Besitzer des Lieflandes, Curlandes und Semgallen Namen, Ursprung oder Ankunfft, ihrem Gottes-Dienst, ihrer Republica oder Regimente so sie in der Heydenschafft gehabt, auch ihren Sitten, Geberden, Gewonheiten, Natur und Eigenschaften [et]c. gründlich und umbständig Meldung geschicht. Der Teutschen Nation und allen der Historischen Warheit Liebhabern, zu einem nöthigen Unterricht zusammen getragen und in dem Druck verfertigt Durch Paulum Einhorn, Fürstlichen Curländischen Superintendenten P. M. In Verlegung Jacobi Sternbachs, Notarij Ecclesiastici Curlandis* (Tartu: Johann Vogel, 1649).

Illustratsioon. Pariisis trükitud ja kommentaaridega varustatud Narva lahingu (1700) plaan on huvitav näide Põhjasõja ajal trükitud lendlehtedest ja väljendab Lääne-Euroopa huvi sündmuste vastu. Plan de Narva assiege par 80000 Moscovites, quo furent Attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII. Roy de Suede Commandant son Armée enpersonne a l'age de six huit ans le 30. Novembre 1700. A Paris, Chez le Sr. De Fer. Dans l'Isle du Palais a la Sphere Royale. Avec Priv. Du Roy. 1701. TÜR

enda ja võib-olla käsikirjalise pärandina tulevaste põlvede tarvis perele. Samas, järeltulevat põlve tal paraku ei olnud, sest ta poeg suri juba 1710. aastal. Kohati on aastasündmuste kokkuvõtted siiski üsna põhjalikud, mis võivad viidata kavatsusele teha päevaraamat kättesaadavaks laiemale üldsusele.

Liivi sõja kroonikuid ei takistanud trükikoja puudumine Eesti- ega Liivimaal ning enamik nende teoseid avaldati ja paljud lausa mitmes trükis (Tilemann Bredenbachi, Balthasar Russowi, Timann Brakeli, Laurentius Mülleri ja Salomon Henningu teosed, Põhjasõja kontekstis avaldati vaid Blombergile omistatud kirjad mitu korda). Võrreldes nende vähestega, mis Põhjasõja kohta trükis ilmusid, olid Liivi sõja kroonikad publitseeritud suurema ajavahega. Kui Bredenbachi kroonika välja arvata, siis mitte enne 1570. aastaid, seega rohkem kui kümme aastat pärast sõja algust. Samas, Hartnacki teos ilmus 1700, *Theatrum* 1701 ja Blombergi kirjad samuti esimest korda 1701 (tõsi, nendest vaid üks kirjeldab Põhjasõda ja sealjuures vaid ühte sündmust). Kui nende teoste põhjal meelevaldselt järeldusi teha, siis trükikunst soosis teabe kiiret liikumist XVIII sajandi esimestel aastatel rohkem kui XVI sajandi lõpus, mis on ootuspärane kas või seetõttu, et tollal olid olemas kohalikud trükikojad, kes said info kiirelt trükikirjas talletada. See tähelepanek kehtib küll vaid lendlehtede kohta, sest *Jutustus Liivimaast*, Hartnacki teos ja *Theatrum* ei ilmunud Eesti- ega Liivimaal.

Liivi sõja aegsed kroonikud kasutasid oma kaasaegsete töid, mis jõudsid oma trükkimiskohast Saksamaal üsna kiiresti tagasi Liivimaale. Paul Johanseni arvates ilmneb Russowi kroonikas märke näiteks Bredenbachi teose kasutamisest.⁹³ Võiks isegi öelda, et eri trükised inspireerisid üksteist, ja mitte ainult kuulsate vastulausetena. Russowi kroonika esimene trükk inspireeris Johanseni arvates Timann Brakeli kroonikat, mida omakorda kasutas Russow oma kroonika teises trükis.⁹⁴ Brakeli teost kasutasid hiljem nii Balthasar Russow kui ka Salomon Henning.⁹⁵ Russow on Brakelilt saanud mitme uurija hinnangul inspiratsiooni oma kuulsa Liivimaa allakäigu kirjelduse jaoks.⁹⁶

⁹³ Johansen, 78–80.

⁹⁴ Johansen, 94–95.

⁹⁵ Vahre, *Timann Brakel ja Balthasar Russow*, 35.

⁹⁶ Vahre, *Timann Brakel ja Balthasar Russow*, 42–43. Irooniliselt on ehk just see osa osaliselt ajendanud pahameeletulva Russowi kroonika vastu (vt edaspidi).

Samas ei saa öelda, et käsikirja jäänud teosed ei levinud kohaliku publiku hulgas samuti kiiresti. Käsikirjade (näiteks XVII sajandil käsikirja jäänud täispikkade kroonikate) laia levikut näitavad arvukad säilinud ümberkirjutused ja hilisemate kasutajate viited. Nii oli XVII sajandi ajalookirjutajate hulgas levinud näiteks Moritz Brandise käsikirja jäänud kroonika. Liivi sõja kontekstis on huvitav, et kolm teadaolevat vastulauset Russowi kroonikale ei ilmunud tema kaasajal trükis. Kas tegemist oli juhuse või trükkimisvõimaluste puudumisega? Kuna kõne all on võrdlemisi jõukad isikud, siis raha taha ei saanud asi tõenäoliselt jääda. Arvestades, kui palju kroonikaid suudeti Saksamaal trükkida lasta, siis on kahtlane ka see, kas takistuseks sai ennekõike trükikodade puudumine. Ehk võib siin näha aadelkonna teatavat vanamoodsust või siis teadmist, et sellised teosed levisid ka käsikirjas üsna hästi. Vastulauseid levitati käsikirjas ja ei nähtud põhjust neid pamfletina trükkida lasta. Küsimus võis olla selles, et käsikirjas levinud vastulause võis trükisena muutuda selle autorile ohtlikuks. Igal juhul on vähemalt Elert Kruse ja Heinrich von Tiesenhauseni kirjutised mõeldud laiemale lugejaskonnale.

Ühe võimaliku põhjendusena nägi autor esialgu sajandi vältel toimunud muutusi Euroopa massisuhtlusvahendites. Enne trükikunsti leiutamist levisid uudised poliitilistest ja majanduslikest sündmustest kas suuliselt või siis kirja teel. Mõlemad viisid, nagu eespool märgitud, ei minetanud oma tähtsust ka trükikunsti levides. Märkimis- ja trükiväärilisteks peeti mitmesuguseid lugusid komeetidest, hirmsatest kuritegudest, nõiaprotsessidest ja muust imepärasest.⁹⁷ XVII sajandiks oli lendleht üsna levinud ja oodatud teabekandja. Põhja-Euroopas peetud religioonisõdasid jälgiti huviga. Ilmus hulk selleteemalisi trükiseid nii suuremate kui ka väiksemate lahingute kohta.⁹⁸ Lendlehti kasutasid ära ka eri poolte valitsejad, et avalikku arvamust enda poole võita. Nii astus ka Rootsi kuningas Gustav II Adolf 1630. aastal Kolmekümneaastasessa sõtta, positsioneerides end samal ajal lendlehtede abil ideoloogiliselt protestantide lipu

⁹⁷ Vt nt Wolfgang Behringer, *Im Zeichen des Merkur. Reichspost und Kommunikationsrevolution in der Frühen Neuzeit* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2003), 306.

⁹⁸ Andrew Pettergree, *The Book in the Renaissance* (New Haven, CT and London: Yale University Press, 2010), 215.

alla.⁹⁹ Samuti ei puudu lendlehtedest moraalne ega religioosne aspekt.¹⁰⁰ Võimalik, et Põhjasõja ajal olid trükitud uudised ja allikad juba niivõrd levinud, et ei olnud enam oluline vormistada need aja-lookäsitluseks.

Siiski näib, et Liivi sõja ja Põhjasõja-aegsed meediamastikud ei olnud nii erinevad. Mitmesuguseid lendlehti, publikaate, ülevaateid, kõnesid ja muud, mille väljaandmisel oli esiplaanil nii propaganda kui ka teavitamine, on säilinud nii Liivi sõja kui Põhjasõja ajast. Saksa keeleruumis ilmus Liivi sõja ajal hulk lendlehti.¹⁰¹ Thomas Ott on toonud esile, et samamoodi kui mitmetes kroonikates, ilmneb ka lendlehtede puhul jumaliku õigluse rõhutamine, kuid kaugeltki kõikide lendlehtede puhul ei olnud religioosne-moraalne aspekt niisama oluline.¹⁰² Ta seob ilmunud ajalootesed trükitud lendlehtedega.¹⁰³ Põhjasõja kontekstis ilmus samuti hulk lendlehti¹⁰⁴ ja sõjateateid trükiti Põhjasõja ajal ka Pärnusse viidud ülikooli trükikojas.¹⁰⁵

⁹⁹ Eckhard Kluth, „Dem Krieg ein Gesicht geben. Flugblätter aus der Zeit des Dreissigjährigen Krieges und ihre Darstellungsmöglichkeiten“, *Wahrnehmungsgeschichte und Wissensdiskursus im illustrierten Flugblatt der Frühen Neuzeit (1450–1700)*, Hrsg. Wolfgang Harms, Alfred Messerli (Basel: Schwabe & Co AG Verlag, 2002), 445 (443–462).

¹⁰⁰ Kluth, 447–448.

¹⁰¹ Liivi sõja kohta käivaid lendlehti on sisuliselt analüüsinud Thomas Ott, „*Livonia est propugnaculum Imperii*“. *Eine Studie zur Schilderung und Wahrnehmung des Livländischen Krieges (1558–1582/83) nach den deutschen und lateinischen Flugschriften der Zeit* (Osteuropa-Institut München, Nr 16, Juli 1996).

¹⁰² Ott, 53–54.

¹⁰³ Ott, 66–67.

¹⁰⁴ *Vt nt Umbständliche Relation von der Completen und Glorieusen Victorie welche Ein Theil der Königl: Schwedischen im Herzogthumb Churland und Samoiten befindlichen Troupen nebst denen Sapihischen unter Commodo des Herrn Grafen, Generaln Majorn und Vice-Guverneurn Adam Ludwig Lewenhaupts über die combinirte Litthau- und Moscovitische Armee bey der Schlabodda auff den Grentzen von Churland mit Heldenmüthiger Tapferkeit, befochten, den 26. Julii Anno 1704; Ausführlicher Bericht der Ruhmwürdigen Action So ein Theil der Sapihischen Troupen unter Commando des HochGebornen Herrn Grafen Zawiszca, Minskischen Starosten, gegen und wider des bekannten Oginsky Garde de Corps, so in 300 Reuter und 300 Dragouner seiner besten Mannschaft bestanden, mit ungemeiner Bravour sowoll als sonderlicher Conduite höchst-glücklich bey Druyen aussgeführt den 20 Junii 1704.*

¹⁰⁵ *Vt nt Copia Eines Schreibens Aus Ihrer Königlichen Majest. von Schweden glücklich erobertem Muscovitischen Lager [---] und von der Feindlichen Beängstigung befreyeten Stadt Narva Datiret den 21. Novembr. 1700* [Pernau, 1700: J. Brendeken?]; *Kurtze doch Warhaffter Bericht wegen des glorieusen und bey Menschen Gedencken unvergleichlichen Siegs Mit welchem der Allerhöchste Gott den 20. Novembr. gesegnet hat Ihr. Königl. Majest. zu Schweden gerechtsahme Waffen gegen dessen treulosen Feind den Czaren von Muscov* (Pernau, d. 27.

Sellist materjali kasutasid ajalookirjutajad nii Liivi kui ka Põhja-sõja ajal oma kroonikaid kirjutades ära. Johanseni arvates kasutas Russow lendlehte Ivan IV kirjast keiser Ferdinandile.¹⁰⁶ Russow koostas ka ise ühe lendlehe, mis trükiti 1581 ja see sisaldub tema kroonika neljandas raamatus.¹⁰⁷ Vähemalt ühe lendlehe leiab ka Johann Schmi-edti kogust.¹⁰⁸ Kelch on oma kroonika järjes nimetatud meediasõda¹⁰⁹ kirjeldanud üsna detailselt. Ilmselgelt on ta eri lendlehti kasutanud oma teose sündmustiku ülesehitamiseks ja ühtlasi koguni esitanud

Decembr 1700: [J. Brendeken]); *Außführlich-kurtz und warhafft Relation von dem was dabey vorgelauffen Als Der Herr Obrister Vollmar Anthon von Schlippenbach den 5. Septembr. 1701. von denen Russen an dreyen unterschiedlichen Orten zugleich mit einer detachirten Armée von 30000. Mann attaquiret wurde* [Pernau, 1701: J. Brendeken]; *Extracte Unterschiedlicher Polnischen Brieffe, Betreffend die Victorie, so I. K. M. von Schweden, Den 19/9. Julii zehen Meilen von Krakau wieder dem König von Pohlen, glücklich erhalten* [Pernau, 1702: J. Brendeken] jt, vt veel: Ene-Lille Jaanson, *Tartu Ülikooli trükikoda*. Nimetatute hulka ei olnud lisatud erisuguseid plakateid jms, mis samuti sama ajavahemiku jooksul trükiti nii Tallinna kui ka Pärnu trükikodades. Pealkirjad on toonastele lendlehtedele omased, ilmneb ka tolaeagne komme trükkida erakirju.

¹⁰⁶ *Ein ernstlicher Sendbrief und gewisse Antwort an die Röm. kai. Majestät | Ein ernstlicher Send= | | brief vnnd gwise antwurt des grossen | | Moscovitischen Herrn/ an die R#foe]m. | | Kay. Mayestet/ der Liefflender sachen | | belangend/ nutzlich zu lesen/ vnnd | | jetz newlich im Truck | | ausgangen. | | ... | |*; *Ein ernstlicher Sendbrief vnnd gwise antwurt des grossen Moscovitischen Herrn an die Roem. Kay. Mayestet der Liefflender sachen belangend nutzlich zu lesen vnnd jetz newlich im Truck ausgangen.* (Straßburg: Emmel, Samuel, 1561, [4]). Johansen, *Balthasar Rüssow*, 60.

¹⁰⁷ *Wahrhaftige Nye Tydning, wo de Kön. Mait. The Schweden de Stadt Careligorodt, vp Düdesch Kecksholm in Rüssland, vnd darnach de Hüser vnd festinge Padis, Wesenberch, vnd Tolsborch in Lyfflandt gelegen, dem Moscoviter mit Ewalt genamen vnd affgedrungen hefft. Vth Reuel in Lyffland van einem Prediger darsüluest, na Rostock geschicket, mit einem schriuede, idarinne begeret wert, dewyle man flytigen vor de Lyfflender aldar gebeden, nu ock vnserm HEREN Godt vor se dancken, vnd wyder vor se bidden volle. Uth dem Original in Sassescher sprake, tarin wo vnd vp wat tydt alles Thogegahn, geschreuen was, gedruckt tho Rostock Anno M.D.LXXXI.* Vt George Worms, „Wahrhaftige Nye Tydning“ des Chronisten Balthasar Rüssow aus dem Jahre 1581“, *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahre 1904* (Riga: W. F. Häcker, 1905), 108–120; Johansen, 226–227.

¹⁰⁸ Bergengrün, „Einleitung“, xi–xix.

¹⁰⁹ Põhjasõja meediasõja aspekti on uurinud näiteks Astrid Blome, keskendudes suuresti kajastusele Euroopa ajalehtedes ja vastupidise uurimuse ajaleheteadetest Wrangelli (pisut ka Kelchi) kroonikates on teinud Kaarel Vanamölder. Astrid Blome, *Das deutsche Russlandbild im frühen 18. Jahrhundert* (Wiesbaden: Harrassowitz, 2000); Vanamölder, „Kas Kelch luges ajalehti?“ Ajalehed edastasid sündmusi aga tugevalt refereerides ja ei olnud tol hetkel ainuke liitsalt kättesaadav trükitud allikas. Teabe liikumise ulatus ja selle kiirus Eesti- ja Liivimaaal nii piirkonna sees kui ka teiste suuremate keskuste vahel vajaks kahtlemata mitmekülgsemaid ja põhjalikumaid uurimusi.

mitme sellise kirjutise pealkirja. Kui siin jällegi võrrelda Kelchi ja Wrangelli teoseid, siis Kelch on esitanud mitmesuguseid lendlehti, kirju, manifeste ja muid dokumente pikemate ümberjutustustena või isegi sõna-sõnalt, Wrangell on neid refereerinud aga väga lühidalt.

Peale lendlehtede, dokumentide ja ajalehtede trükiti mitmesuguseid muid allikaid. Nii jõudsid vajaduse korral trükki ka mitmelaadsed kirjad¹¹⁰ ja huvitava tollaegse trükisena võib esile tuua 1700. aasta Narva lahingu kaarti 1701. aastast. Peale lahingu plaani on kaardi juures lühike kommentaar sündmuste käigust.¹¹¹ Sellise kaardi trükkimine Pariisis näitab ilmekalt Lääne-Euroopa huvi Põhjasõja sündmuste vastu ja tõenäoliselt ka trükkalite huvi teema kohta eri allikaid pakkuda.

Paraku on väga raske, et mitte öelda võimatu, võrrelda Liivi sõja ja Põhjasõja ajal Eesti- ja Liivimaal kättesaadavaid ja kasutatud pisitrükiseid. Silmas tuleb pidada kroonikute ebajärjepidevat viitamissüsteemi, pealegi ei ole üsna tõenäoliselt kõik varauusaegsed pisitrükised tänapäevani säilinud. Pisitrükiste kasutamise kohta võib veel märkida, et Balthasar Russowil oli oma materjali kogumiseks aega 19 aastat, Kelchil seevastu seitse. Kogu oma hea informeerituse juures ei kirjutanud Christian Kelch oma kroonikat mitte Tallinnas, vaid Viru-Jaagupis.

Lendlehed ei ole kahtlemata Eesti- ja Liivimaa kontekstis Liivi-ega Põhjasõjale ainuomane nähtus, nendesarnaseid on teada näiteks Riias XVII sajandi algusest. Kui rääkida Laidre Saja-aastase sõja kontseptsioonist, siis selle teisel poolel, st XVII sajandi esimesel poolel kroonikakirjutus ja eriti kroonikate trükkimine, hääbus. Märkimisväärseks jäid nn väikesed Riia kroonikad, mis kirjeldasid

¹¹⁰ Näiteks *Copiae Einiger an den Moscovitischen Zaar, Wie auch an des Königes Augusti, Sächsisch-geheimdes Kriegs-Rahts-Collegium, Und an andere vornehme Sächsische Officiers und Ministres, Von dem Herren Obristen Goertz, Zu seiner Exculpation wider die malhonnette und malicieuse Verläumbd- und Verfolgung des Moscovitischen Generals Johann Reinhold Patkuls geschriebenen Briefe, Nebst der, von einem, Nahmens Zaarischer Majestät, von erwehntem Patkul verordneten General-Krieges-Gericht ergangenen edictalen Citation, und darauf nöthig-gefundenen gründlichen Widerlegung derselben, Wie auch einem Anhang, einer von einem guten Freunde aufgezeichneten billigen Censur über die Patkulsche Procedures. Auf Verlangen des Herrn Obrist Goertz Gedruckt Anno 1705* (Trükkal nimi ja trükkimise koht pole teada).

¹¹¹ *Plan de Narva assiege par 80000 Moscovites, quo furent Attaqués et deffaits dans leurs lignes par Charles XII. Roy de Suede Commandant son Armée enpersonne a l'age de six huit ans le 30. Novembre 1700. A Paris, Chez le Sr. De Fer. Dans l'Isle du Palais a la Sphere Royale* (Avec Priv. Du Roy. 1701).

Riia linna tabanud kannatusi piiramiste ajal, näiteks 1621. aasta piiramine tõi kroonika teksti kohe märksa rohkem teavet, samuti Riias 1657. aastal trükitud „Grundliche und warhaftige Relation von der Belagerung der Königlichen Stadt Riga in Liefland”.¹¹² Mahukamad täispikad kroonikad (autorid Thomas Hiärn, Gustav von Lode-David Werner, Christian Kelch) XVII sajandi teisest poolest on seotud pigem Eestimaaga. Olukord vallutatud Liivimaal võis olla teataval määral analoogne Eesti- ja Liivimaaga XVIII sajandi esimesel poolel, kui mahukam kroonikakirjutus samuti soikus.

Käsitletavate teemade osas ei erinenud pisitrükised ja kroonikad omavahel peaaegu üldse. XVI sajandil tõi Michael Aitzinger (ca 1530–1598) algelisse perioodilisse pressi uue meetodi. Ta nägi ennast ise ajaloolasena, kes kirjutab oma kaasaaja ajalugu (*Zeitgeschichte*). Aitzinger kirjutas ühe aasta kroonikaid, keskendudes olulisematele uudistele, mitte sensatsioonile. Kroonika sisaldas ka dokumente ja meenutas sellisena ühtlasi allikapublikatsiooni.¹¹³ Ka kaasaegsed ise nägid teatavat seost uuema meedia, XVII sajandi lõpus ka ajalehe ja kroonika kui ajalooteose vahel ning ajalehti kui ajalooteoste allikaid. Näitena on toodud „Diarium Europaeum” ja „Teutscher Kriegs-Kurier”.¹¹⁴ Mõlemasse eespool nimetatud trükisesse lisati lendlehti, ürikuid jms samamoodi nagu mitmetesse kõnealustesse ajalooteostesse.¹¹⁵ Nagu Aitzinger, identifitseerisid XVII sajandi kroonikate ja ajalehtede autorid end oma aja kroonikutena.¹¹⁶

¹¹² *Grundliche und warhaftige Relation von der Belagerung der Königl. Stadt Riga in Liefland, Wie und welcher gestalt Selbige von dem grausamen Feinde dem Mosskowiter, dem 22ten Augusti Anno 1656. angefangen, und den 5ten Octobr. wider auffgehoben; auch was wehrender Zeit Denckwürdiges fůrgegangen; Imgleichen wie viel Granaten und Feuer-Kugeln auss Mörchern ungefehr eingeworffen, und Cannon-Schüsse hinauss geschehen, auch wie grausamb und Barbarisch die Mosskowiter mit den armen Leuten zu Lande verfahren und umgesprungen, Mit angehängter Lista der Schwedischen Regimentern, so die Belagerung sousteniret, sampt einer Dasignation der Mosskowitischen Generals-Persohnen Nahmen, und wie starck die drey Armeén, womit sie vor Riga, Dörpt und in Ingermanland gestanden, ungefehr gewesen* (Riga: Gerhard Schröder, 1657).

¹¹³ Behringer, 310–313.

¹¹⁴ Sonja Schultheiß-Heinz, „Zum Verhältnis von serieller Chronik und Zeitungswesen“, *Die Entstehung des Zeitungswesens im 17. Jahrhundert. Ein neues Medium und seine Folgen für das Kommunikationssystem der Frühen Neuzeit*, Hrsg. von Volker Bauer und Holger Böning (Bremen: Edition lumière, 2011), 201 (201–210).

¹¹⁵ Schultheiß-Heinz, 205.

¹¹⁶ Schultheiß-Heinz, 207.

Sisu poolest ei erinenud tollaegsed sõja taustal ilmunud teosed tegelikult eriti palju rahuaegsetest. Nimelt koosnes enamik toleaegeid ajalooeteoseid poliitiliste sündmuste ja sealhulgas eeskätt sõjasündmuste kirjeldustest. Kui parajasti midagi ei toimunud, märkis kroonik, et sel ajal oli kõik rahulik või et siis ei toimunud midagi märkimisväärselt. Seega ei ole sõjakroonikad teemalt väga erinevad. Täispikad kroonikad, mis ei valminud ega käsitletud laias laastus ühte konkreetset suuremat sõda, võtavad sõja ajal kirjutatud kroonikad lühemalt kokku. XVII sajandi täispikad kroonikad tihtipeale ei jõudnud autori kaasaega ja kirjeldavad varasemaid (sõja)sündmusi vaid teiste allikate põhjal, refereerides ja kompileerides. Nad ei olnud ise enam sündmuste pealtnägijad ega esmased tunnistajad.

Peale sõjasündmuste kajastuvad nii sõja- kui ka rahukroonikates peaaegu võrdselt ka muud teated, nt ilmastikuolude kohta (haruldased ilmingud, mõju viljasaagile), olulisemad sündmused valitsejate elus, mitmesugused suuremad tulekahjud ja teised märkimisväärsed sündmused. Ka selle poolest ei ole sõja ega rahuaegsetel kroonikatel sisuliselt suurt erinevust ning nad ei erine käsitletud teemade poolest mälestustest, päevaraamatutest, lendlehtedest ega ka ajalehtedest. See, kui detailselt sündmusi kirjeldati, olenes pigem konkreetsest autorist.

Kelchi ja Wrangelli teoste puhul on märgata teatavat kohalikku maiku, „Theatrum” ja Hartnacki Liivimaa ajalugu põhinevad jällegi kaugemalt tulnud sõjateadetele ja trükistele. Seda ei asenda üldine üleeuroopaline taust. Laiemat poliitilist pilti või põhjalikumat põhjuse-tagajärje seoste analüüsi ei leia ei Kelchilt ega Wrangellilt. Loomulikult on eri sündmuste põhjusena esitatud nii looduslikke, inimlikke kui ka jumalikke tegureid, kuid need on üsna lihtsakoelised.

Erinevalt XVII sajandi täispikkadest kroonikatest, mis on oma sisult põhiosas kompilatsioonid ja pakuvad tänapäeva ajaloolasele vähe uut teavet, peetakse toleaegete ajalookirjutajate ülestähendus Põhjasõjast allikaväärtuslikust aspektist olulisemaks. Tuleb tõdeda, et Põhjasõja-aegsed kroonikad on küll toonase aja sündmuste kirjeldused, aga samas oma olemuselt samuti kompilatsioonid. Kelch ja Wrangell viibisid ise väga väheste sündmuste juures ja panid kirja suhteliselt vähe teateid, mis on oma olemuselt originaalsed. Võrreldes Liivi sõjaga, oldi ehk paremini informeeritud, kuid see teave võis

olla tublisti politiseeritud ja propagandamaiguline, enne juba trükis levinud või ka käsikirjas tänapäevani säilinud. Seetõttu on nende allikaline väärtus võrreldes Liivi sõja kroonikatega pisut väiksem, sündmuste rekonstrueerimiseks oleks õigem kasutada pigem kroonikate allikaid kui kroonikateksti ennast.

Samamoodi kui Liivi sõda elavdas ka Põhjasõda mõneti ajalookirjutust, kuid suhteliselt vähem. Mälestusi võib Põhjasõja ajast olla säilinud rohkem, samuti mitmesuguseid trükiseid, mis puudutavad Põhjasõda või on nende väljaandmine ajastuse poolest seotud Põhjasõja algusega („Jutustus Liivimaast” ja Daniel Hartnacki Liivimaa ajalugu), kuid mahukamaid kroonikalaadseid ajalooteoseid või käsitlusi sõjast, nagu seda olid Breidenbachi, Russowi, Renneri, Henningu ja Mülleri eripalgelised teosed, on Põhjasõja ajast vähe. Nende kõrvale julgeks asetada kindlasti Kelchi Liivimaa ajaloo järje ja reservatsioonidega Molleri Tartu sündmuste kirjelduse. Wrangelli teos on sisuliselt siiski päevaraamat ja sarnaneb enam teiste omaegsete pikemate ja lühemate päevaraamatute ja kirjeldustega.

Millest see tingitud on, ei olegi võimalik ilmselt üheselt kindlaks määrata. Huvi sõjasündmuste ja piirkonna vastu kinnitavad arvukad lendlehed ja pisitrükised ning pikemate piirkonda tutvustavate teoste ilmumine vahetult pärast Põhjasõja algust. Võiks väita, et Liivi sõja ajal ja järel oli Vana-Liivimaal selline poliitiline olukord, mis soosis mitmelaadseid vaateid ja käsitlusi. Põhjasõja käigus läks territoorium ühe riigi käest teisele ja vaadete paljususeks ei olnud võimalust. Ilmselt oleks Kelchi kroonika jätk võinud ilmuda Rootsis või Saksa maal, kuid kohalikes trükikodades vaid tugevasti tsenseerituna.

Muutuma hakkas ka ajalookirjutus. Hoolimata sõja elavdavast mõjust oli XVIII sajandi alguses käes kroonikakirjutuse hääbumise aeg. XVIII sajandi esimese poole ajalookirjutajatest ei kirjutanud Hermann von Brevern ei kroonikaid ega ka Põhjasõjast, Johan Gottfried Arndt ei jõudnud oma käsitlusega keskajast kaugemale. Tõenäoliselt mängis Põhjasõja ajalookirjutuse kesisuses rolli nii poliitiline aspekt kui ka ajalookirjutuse enda areng. Võimalik, et nüüd sai teoks Dionysius Fabriciuse tõdemus ja tõesti ei leidunud kedagi, kes oleks tahtnud ette võtta Liivimaa viimase kuue- või lihtsalt poolesaja aasta ajaloo, enne kui seda sajandi lõpu poole asuti tegema juba valgustusaegse ajalookirjutuse võtmes.

Impact of War on Early Modern Historiography in Estonia, Livonia and Courland

MA JANET LAIDLA

doctoral candidate at the Institute of History and Archaeology
of the University of Tartu

In the middle of the 16th century the medieval Old Livonia found itself in war with the rising Tsardom of Russia with not enough military strength to protect itself. Divided into small states ruled by the German Livonian order and bishops (archbishop of Riga and bishops of Tartu and Ösel-Wiek) the different areas gave themselves under the protection of the kingdoms of Sweden and Poland. Denmark bought the bishopric of Ösel-Wiek.

The Livonian War saw a significant rise in production of different historical accounts and has been called by many historians the peak of early modern chronicle writing in the region. In addition to several chronicles (the most famous being written by the Tallinn clergyman Balthasar Russow) we have many shorter publications (documents, pamphlets, letters and memories). The variety of chronicles includes those written by defenders of different denominations, both Lutheran (Russow but also a historical play by Timann Brakel) and Catholics (such as Tilmann Bredenbach and Dionysius Fabricius). There are chronicles written to protect the rights of Sweden (Russow again) and Poland (such as Salomon Henning). Several works were printed and many went through several editions before the 17th century.

One could suggest that a similar rise in local historiography coincided with the Great Northern War at the beginning of the 18th century, which included the same actors, Russia under Peter the Great, Poland under August II the Strong and Denmark under Frederick IV, but this time all grouped against the kingdom of Sweden. However, the historiography from the first half of the 18th century includes the manuscript of the second half of the printed chronicle by Christian Kelch as the most substantial and detailed work, a manuscript of a chronicle by Otto Fabian von Wrangell (that is almost indistinguishable in its content and style from several diaries from the same period) and the memories (with historical introduction) of a former

student of the University of Tartu, Arvid Moller. In addition to those mentioned, again a variety of smaller publications of documents, orders, letters, memories and pamphlets.

It is difficult to explain this apparent lack of historical accounts. Since most of the large chronicles of the 17th century (such as those by Moritz Brandis, Thomas Hiärn, Jürgen Helms, Gustav von Lode-David Werner) were left in manuscript (Christian Kelch's *Liefländische Historia* being the notable exception) there was no surplus of printed chronicles. There was also a noted interest in Western Europe for the area under war as the publication of several introductory historical works in the first decade of the 18th century show (Daniel Hartnack's *Kurtzer Entwurff Lieffländischer Geschichte*, 1700 in Hamburg; *An Account of Livonia*, 1701 in London and *Description de la Livonie*, 1705 and 1706 in Utrecht). In the Great Northern War the area changed hands from Sweden to Russia, thus only local accounts from the Russian viewpoint were welcomed by the government and for example Kelch's work praised Sweden. Another explanation may lie in historiography itself, the tradition of chronicle writing faded but the new genres of historiography had not spread so soon after the war.